

Activiteiten en doelstellingen van Nederlandse organisaties
gelieerd aan Millî Görüş

Flip Lindo
Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES)
Universiteit van Amsterdam

Onderzoek in opdracht van de minister voor Wonen, Wijken en Integratie
14 oktober 2008

Hoofdstukindeling

<i>Aanleiding voor het onderzoek</i>	2
<i>Onderzoeksvraag</i>	3
<i>De gebeurtenissen die tot het onderzoek hebben geleid</i>	4
<i>Onderzoeksmethode</i>	11
<i>Het naleven van de grondwet (operationalisering)</i>	13
<i>Overzicht doelstellingen en voorbeelden van activiteiten MGNN 2006-2008</i>	14
<i>Historisch overzicht</i>	16
<i>1970-1980</i>	17
<i>1980-1983</i>	19
<i>1983-1991</i>	21
<i>1991-1997</i>	27
<i>1997-2001</i>	32
<i>2001 (9/11) – heden</i>	36
<i>Het Bundesamt für Verfassungsschutz</i>	39
<i>Uitkomsten</i>	42
<i>Literatuur</i>	48

Aanleiding voor het onderzoek

Op 1 november 2007 vond in de Tweede Kamer een algemeen overleg plaats met de minister voor Wonen, Wijken en Integratie, de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, en de minister van Justitie over het Amsterdamse Westermoskeeproject en over de opvattingen van de aan het project verbonden religieuze organisaties van Turkse Nederlanders. Deze Nederlandse organisaties zijn aangesloten bij de Turks-islamitische beweging Millî Görüş. Gevolggevend aan haar toezegging aan de Tweede Kamer nogmaals de activiteiten en doelstellingen van Millî Görüş te analyseren en de Kamer daarover te informeren, heeft de Minister voor WW&I opdracht gegeven voor het huidige onderzoek¹.

In Nederland vallen de lokale organisaties verbonden aan de beweging Millî Görüş sinds 1997 onder twee federaties. In Millî Görüş Noord-Nederland (MGNN) hebben zich de moskeeën en vrouwen- en jongerenorganisaties verenigd die in het Noordelijk deel van Nederland zijn gevestigd. De Nederlandse Islamitische Federatie (NIF), oorspronkelijk de koepelorganisatie van alle organisaties van Millî Görüş in Nederland, is nu de koepel van moskeeën en vrouwen- en jongerenorganisaties die zich voornamelijk in de Zuidelijke helft van Nederland bevinden.

De aanleiding voor dit onderzoek zijn de ontwikkelingen in MGNN en die in de bij haar aangesloten Amsterdamse organisaties sinds 2006, met name voor zo ver ze verbonden zijn met het project Westermoskee. Dit onderzoek gaat in de eerste plaats over de activiteiten en doelstellingen van de Nederlandse organisaties gelieerd aan Millî Görüş sinds mei 2006, en niet over het Westermoskeeproject als zodanig; daarover heeft de regering toentertijd ander onderzoek in het vooruitzicht gesteld. Wel kan de kritische belangstelling voor de opvattingen en activiteiten binnen Millî Görüş niet losgezien worden van ontwikkelingen rond het project van de Westermoskee.

De kritiek en de scepsis gelden de ideologische richting van de Europese koepelorganisatie van Millî Görüş, de strategie achter de bemoeienis van het Europese hoofdkantoor van de beweging met de bestuurswisselingen binnen de Nederlandse organisatie in mei en oktober 2006², en de verwachte effecten hiervan op de doelstellingen van de Nederlandse organisaties. Het beeld is ontstaan dat Millî

¹ Zie voor het verslag van het algemeen overleg kamerstuk 31 200 XI, nr. 78, vergaderjaar 2007-2008 (KST113872).

² De wisseling van het federatiebestuur van MGNN in mei 2006 en de wisseling van het bestuur van Manderen BV in oktober 2006. Zie noot 3.

Görüş in Noord-Nederland en daardoor ook het als progressief en integratief beschouwde Westermoskeeproject sterk beïnvloed worden door de in de pers en door meerdere politici als zeer conservatief en zelfs extremistisch omschreven moederorganisatie in Duitsland. De naam van de in Kerpen (nabij Keulen) gevestigde koepelorganisatie is *Islamitische Gemeinschaft Millî Görüş* (IGMG). De nieuwe bestuurders van MGNN en van Manderen BV³ zijn in veler ogen stromannen van de moederorganisatie die ervoor zullen zorgen dat de Westermoskee, mocht deze er komen, in handen komt van het Duitse hoofdkwartier. De integratieve doelstellingen van het vorige MGNN-bestuur lopen naar de mening van verschillende kamerleden gevaar verlaten te worden en ingewisseld voor een strategie waardoor de achterban zich afkeert van de Nederlandse samenleving en de rechtsstaat. Samenvattend is de zorg het gevolg van twee veronderstellingen: een over de ideologische koers van de moederorganisatie, een ander over de mogelijkheden en de behoefte die de moederorganisatie zou hebben om haar invloed te doen gelden op de koers van MGNN en het reilen en zeilen van de nog te bouwen Westermoskee.

Onderzoeksvraag

De centrale vragen van dit onderzoek zijn:

Wat zijn de activiteiten en doelstellingen van de Nederlandse organisaties gelieerd aan Millî Görüş?

Zijn er aanwijzingen voor het in gebreke blijven van deze organisaties bij het naleven van de Grondwet? Zo ja, welke?

Bij het beantwoorden van deze vragen werden ook de relaties met de moederorganisatie in Duitsland en met Turkije in ogenschouw genomen. Bij het onderzoek waren beide federaties betrokken, maar de aandacht is vooral uitgegaan naar MGNN en de bij haar aangesloten lokale organisaties, waaronder de moskeeën van Millî Görüş in Amsterdam.

Hieronder volgt eerst een reconstructie van de gebeurtenissen in 2006 en 2007 welke aanleiding waren voor dit onderzoek. Dan wordt de onderzoeksmethode

³ Manderen BV is de besloten vennootschap waarin het in 1993 ten behoeve van een moskee aangekochte terrein aan de Baarsjesweg in Amsterdam is ondergebracht. Aandeelhouders zijn twee Amsterdamse moskeeorganisaties van Millî Görüş, Ayasofya en Selimiye, en de bij deze moskeeën aangesloten jongerenorganisaties. Manderen wordt geleid door een door de aandeelhouders benoemde directie. Manderen is de rechtspersoon middels welke Millî Görüş is vertegenwoordigd in de projectorganisatie Westermoskee. De andere partners in deze projectorganisatie zijn woningbouwvereniging Het Oosten en stadsdeel De Baarsjes.

beschreven, en wordt toegelicht wat in het onderzoek wordt verstaan onder ‘het naleven van de grondwet’. Daarna wordt een overzicht van de doelstellingen van MGNN, en van zijn belangrijkste activiteiten in de periode 2006-2008 gegeven. Daarop volgt een vrij uitgebreid historisch overzicht van de ontwikkeling van Millî Görüş in Turkije, Duitsland en Nederland, met aansluitend een analyse van de beoordeling van Millî Görüş in Duitsland door het *Bundesamt für Verfassungsschutz*, de Duitse geheime dienst. Tenslotte worden de uitkomsten van het onderzoek samengevat.

De gebeurtenissen die tot het onderzoek hebben geleid

Op 13 mei 2006 meldden de kranten dat een bestuurswisseling had plaatsgevonden in de Noord-Nederlandse federatie van Millî Görüş. Het Amsterdams Centrum Buitenlanders (ACB) dat een sterke band had met de vervangen leden in het oude bestuur en samen met de federatie een aantal spraakmakende projecten uitvoerde, had een dag eerder in een persbericht te kennen gegeven de samenwerking met Millî Görüş per direct op te schorten, na vernomen te hebben dat de Duitse moederorganisatie het bestuur van de federatie zou overnemen. Uit het persbericht blijkt dat het ACB vooral beducht was dat de projecten waarin het met Millî Görüş ‘onderwerpen bespreekbaar maakt waarop een taboe rust’ niet meer met deze organisatie zouden kunnen worden uitgevoerd⁴.

Hierover ontstond meteen ophef in de pers en in de plaatselijke en nationale politiek. In de Tweede Kamer werden vragen gesteld waaruit zorg en afkeuring sprak over de vermoede verandering van de houding van de organisatie in een radicale en anti-westerse richting. De zeer kritische formulering van de vragen werd vooral ingegeven door de overtuiging van de kamerleden dat het Europese hoofdkwartier van de organisatie de Noord-Nederlandse federatie zou hebben overgenomen ter verbreiding van zijn extremistische gedachtegoed, tot herstel van de harde fundamentalistische lijn, en om liberale invloeden op de Westermoskee-in-aanbouw te verdringen⁵. Een kamerlid was (Volkskrant-journalist Willem Beusekamp aanhalend) van opvatting dat Millî Görüş Nederland ‘terugvalt in geslotenheid en

⁴ ‘ACB schort samenwerking met Milli Görüş op’, Persbericht Amsterdams Centrum Buitenlanders van vrijdag 12 mei 2006.

⁵ Zie de vragen van het kamerlid Wilders (PVV) van 17 mei 2006 met de antwoorden van de minister van Vreemdelingenzaken en Integratie Verdonk van 28 augustus 2006 (KVR26215); en de vragen van de kamerleden Örgü en Weekers (VVD) van 23 oktober 2006 met de antwoorden van de minister van Justitie Hirsch Ballin van 13 december 2006 (KVR26945).

afkeer van de niet-islamitische samenleving', en meende ook dat de ontwikkelingen in de organisatie een illustratie waren van 'de toenemende intimidatie van Nederlandse Turken door rechts-extremistische, nationalistische Turkse organisaties'⁶. Andere kamerleden brachten de vermeende invloed van IGMG op het Westermoskeeproject in verband met polariserend of gewelddadig moslimradicalisme en trokken een vergelijking met de pogingen van salafisten om gematigde moskeeën over te nemen⁷. Weer andere kamerleden meenden op basis van berichtgeving in de krant dat de Moslim Broederschap, in hun ogen een extremistische organisatie die steun geeft aan terrorisme, vaste voet in Nederland dreigde te krijgen door zijn mogelijke betrokkenheid bij de bouw van de Westermoskee⁸.

De huidige bestuurders van MGNN en bestuurders van de aangesloten lokale organisaties⁹ stellen dat de bestuurswisseling het gevolg was van een over de jaren gegroeide onvrede bij plaatselijke organisaties en binnen het oude federatiebestuur over het functioneren van de voorzitter en de vice-voorzitter van de federatie¹⁰. De handelswijze van voorzitter Ismail Eryiğit en vice-voorzitter Üzeyir Kabaktepe inzake het Westermoskeedossier werd door een meerderheid in het bestuur al enige tijd als zeer frustrerend ervaren¹¹. Een meerderheid in het federatiebestuur en ook de lokale bestuurders van Ayasofya die tenslotte de te bouwen Westermoskee zouden gaan leiden, constateerden dat zij verstoken bleven van essentiële informatie over de besluiten die in het project werden genomen. Deze onvrede werd meerdere malen aan

⁶ Wilders, 17 mei 2006 (KVR26215).

⁷ Örgü en Weekers, 23 oktober 2006 (KVR26945).

⁸ Zie de vragen van de kamerleden Van Toorenburg en Sterk (CDA) van 28 maart 2007 met de antwoorden van de minister van Justitie Hirsch Ballin van 17 april 2007 (KVR27848).

⁹ In de lokale organisaties vonden geen bestuurswisselingen plaats. Het bestuur van de Ayasofya moskee rond Fatih Dağ was in 2004 aangesteld door het oude federatiebestuur.

¹⁰ Ook de opstelling van directeur Hacı Karacaer was het onderwerp van toenemende discussie, maar Karacaer had inmiddels de eer aan zichzelf gehouden en was in maart 2006 afgetreden. Zijn beleid en openbaar optreden werd door de leden niet begrepen en door het plaatselijk kader afgekeurd. Bestuurders zagen de goede kanten van zijn beleid, maar constateerden dat er geen draagvlak voor was onder de achterban. Zijn openlijke opstelling voor het bespreekbaar maken van homoseksualiteit in eigen kring gecombineerd met zijn optreden bij manifestaties van organisaties van homoseksuelen kwam hem op onbegrip te staan onder brede lagen van de achterban. Daarnaast heerste er al langer het gevoel dat hij zijn opstelling in de media niet voldoende wilde verantwoorden, en in feite los van de organisatie zijn gang ging. Ook veel waarnemers buiten de organisatie vroegen zich dit lang voor de bestuurswisseling af: 'Hacı Karacaer, the director of MG North Netherlands, appears as the new, moderate face of Milli Görüs, although some politicians and journalists in the Netherlands remain skeptical because it is unknown whether his tolerant opinions (on integration in the Netherlands or emancipation, for example) are also shared by Milli Görüs supporters, or whether this is a one-man show' (Avcı 2005).

¹¹ Zie bijvoorbeeld NRC van 15 mei 2006.

het hoofdbestuur in Kerpen kenbaar gemaakt. De voorzitter en vice-voorzitter van de federatie zijn, op verzoek van het hoofdbestuur, verschillende malen naar Kerpen gereisd om hun visie op de gang van zaken te geven en hun handelwijze te verantwoorden. Daarnaast heeft de toenmalige voorzitter van het stadsdeel De Baarsjes en lid van de projectorganisatie voor de bouw van de Westermoskee, Henk van Waveren, met het hoofdbestuur gesproken en de voortgang van het project toegelicht. Ook zijn leden van het hoofdbestuur naar Nederland gekomen om bestuursvergaderingen van de federatie bij te wonen waarin Eryiğit en Kabaktepe hun oplossingen voor de financiële problematiek rond de te bouwen Westermoskee voorstelden en toelichtten. Het tegenwoordige federatiebestuur stelt dat het besluit van het Europese hoofdbestuur om het bestuur van MGNN te vervangen genomen werd op aandrang van het grootste deel van het Nederlandse kader. Vervolgens heeft het Europese hoofdbestuur Öner Hamurcu, de voorzitter van de Amersfoortse moskee, benoemd tot nieuwe voorzitter conform de uitslag van een stemming die onder alle Noord-Nederlandse lokale bestuurders plaatsvond. De nieuwgekozen voorzitter heeft vervolgens zijn eigen bestuur gekozen. Alle bij Millî Görüş betrokken informanten in dit onderzoek stellen dat dit de gangbare procedure is bij het samenstellen van bestuur van de lokale en regionale organisaties van de Europese beweging.

Het consortium dat de bouw van de Westermoskee in handen had bestond uit drie partijen: Manderen BV, welke Millî Görüş vertegenwoordigde, woningbouwcoöperatie Het Oosten en het bestuur van het Amsterdamse stadsdeel De Baarsjes. Het project kwam na genoemde bestuurswisseling in moeilijk vaarwater. Binnen het consortium verslechterden de verhoudingen door verschillende gebeurtenissen. De wisseling van het federatiebestuur in mei 2006 had voornamelijk geen gevolgen voor de leiding in Manderen BV. Deze bestond uit de vervangen voorzitter en vice-voorzitter van de Federatie Ismail Eryiğit en Üzeyir Kabaktepe. Het Duitse hoofdbestuur van Millî Görüş vroeg hen nadrukkelijk Manderen BV te blijven leiden.

De onvrede van de lokale bestuurders over de directie van Manderen BV nam echter niet af, maar groeide. Het gebrek aan informatie over de ontwikkelingen in het project werd als steeds nijpender ervaren. Daarbij zette de druk uitgeoefend door met name Kabaktepe om een convenant te tekenen waarin men voortzetting van de ‘liberale koers’ en onafhankelijkheid van buitenlandse invloeden garandeerde kwaad

bloed. De uiteindelijke versie van het convenant dat Millî Görüş in september werd voorgelegd werd te meer als respectloos ervaren omdat erin een raad van toezicht voorzien was die de bewaring van de onafhankelijkheid zou moeten bewaken. Twee van de drie leden van deze raad zouden moeten worden aangewezen door respectievelijk het Amsterdams Centrum Buitenlanders (ACB) en Woningbouwvereniging Het Oosten, het derde lid vertegenwoordigde Millî Görüş. De niet-islamitische meerderheid in de raad van toezicht en ook de garantie van mentale onafhankelijkheid van de volledige Millî Görüş organisatie maakten het convenant in feite onaanvaardbaar. Kabaktepe, Het Oosten en het stadsdeel hielden aan IGMG, MGNN en de plaatselijke organisaties voor dat ondertekening van het convenant een voorwaarde was voor voortzetting van de relatie met de andere partners in het Westermoskeeproject. ACB, Het Oosten en stadsdeel De Baarsjes zagen in het convenant een herbevestigen van de vertrouwensrelatie; Millî Görüş daarentegen beschouwde het convenant als een belediging die zij zich zouden moeten laten welgevallen om het Westermoskeeproject niet nog in het zicht van de haven schipbreuk te laten lijden. In september ondertekende men het convenant; vervolgens constateerde het bestuur van MGNN in overleg met lokale Amsterdamse bestuurders en in aanwezigheid van een bestuurslid van IGMG dat het vertrouwen in de directie van Manderen BV verdwenen was. In oktober stuurden de aandeelhouders van Manderen BV het bestuur onder leiding van Eryiğit en Kabaktepe naar huis¹². Fatih Dağ, sinds 2004 voorzitter van Ayasofya, een van de aandeelhouders van Manderen BV, stelde in een persbericht dat de oude directie onvoldoende gevolg had gegeven aan het verzoek van de aandeelhouders verantwoording af te leggen over de financiële kant van het project¹³. De oude directie wordt bovendien door velen in de organisatie aangerekend dat zij de grond aan de Baarsjesweg waarop de moskee en de woningen zouden verrijzen eind 2005 had verkocht aan de gemeente om het project financieel rond te kunnen krijgen. Volgens leden van het nieuwe bestuur is dit gebeurd zonder het vooraf voor te leggen aan de achterban, die tenslotte had meebetaald om de koop van het perceel in 1994 mogelijk te maken. Kabaktepe stelt dat de gronddeal met de gemeente is voltrokken met medeweten en instemming van huidige leden van het

¹² Kabaktepe vocht zijn ontslag aan in een kort geding. Op 9 november 2006 besliste de Amsterdamse rechtbank dat hij rechtsgeldig was ontslagen (zaaknummer 353935 / KG ZA 06-1838 P).

¹³ Persbericht Ayasofya, 6 oktober 2006.

federatiebestuur, en van het hoofdbestuur van IGMG¹⁴. De nieuwe directie van Manderen werd gevormd door Dağ met een aantal plaatselijke Millî Görüş bestuurders.

De gemeente Amsterdam twijfelde vooralsnog niet aan de integratieve koers van Millî Görüş, blijkend uit de mededeling van wethouder Ahmed Aboutaleb dat ‘absoluut niet is gebleken dat Millî Görüş een andere koers zal volgen dan de liberale’¹⁵. Bijdendijk maakte bekend dat Het Oosten de bouw van de moskee heeft stilgelegd, en alleen wilde doorgaan met de samenwerking als Ayasofya het convenant zou respecteren. Dağ liet weten dat hij de geest van het convenant niet wil opleggen aan zijn achterban. ‘Ik heb hem ondertekend omdat ik de bouw wil. Verder kan ik het niet uitleggen aan mijn achterban’¹⁶. In januari 2007 trok Dağ zijn steun aan het convenant publiekelijk terug¹⁷. Op 4 februari bleek uit een rapportage van het KRO-televisieprogramma Reporter dat de toenmalige directeur van Manderen BV Üzeyir Kabaktepe al in november 2005 samen met leden van het hoofdbestuur van IGMG een contract had ondertekend waarin wordt bepaald dat de aandelen in Manderen (in het bezit van de vier Amsterdamse Millî Görüş organisaties) ‘zo snel mogelijk en op gepaste manier’ overgedragen worden aan een door IGMG aan te wijzen instelling. Kabaktepe, die door de interviewer in de uitzending werd geconfronteerd met een kopie van het contract, liet zijn verbazing blijken dat men dit heeft kunnen achterhalen. Tevens gaf hij aan dat dit de gangbare procedure is; vrijwel alle objecten van Millî Görüş komen ‘in de centralisatie’. In de uitzending veroordeelde Kabaktepe de handelswijze van het hoofdbestuur niet; hij leek er eerder begrip voor te hebben: ‘Je zou kunnen zeggen dat je daar stond, en uiteindelijk zeiden mensen, dit is een project van Millî Görüş, en we willen dit gewoon onder Millî Görüş houden...’¹⁸. Dağ liet weten van dit contract niets af te weten. De directeur van

¹⁴ Uit het verslag van een vergadering van het federatiebestuur eind 2005 blijkt dat tenminste een lid van het nieuwe federatiebestuur op de hoogte moet zijn geweest van de plannen dienaangaande.

¹⁵ Het Parool, 11 oktober 2006.

¹⁶ Volkskrant, 14 oktober 2006.

¹⁷ Interview met Fatih Dağ in Trouw, 24 januari 2007.

¹⁸ De website van het programma meldt dat Kabaktepe in het programma zou zeggen dat hij door het hoofdbestuur “geestelijk onder druk” werd gezet om het contract te ondertekenen. “Tegen al m’n geweten in, maar ik stond met mijn rug tegen de muur”. Na het zien van de uitzending moet men echter tot de conclusie komen dat dit hem door de interviewer in de mond is gelegd. Op de vraag van de interviewer of hij geestelijk onder druk is gezet, antwoordt hij ‘Je bent geestelijk altijd onder druk, van het hele project al’.

http://reporter.kro.nl/uitzendingen/2007/0402_moskeeen/westermoskee_in_duitse_handen.aspx

MGNN Yusuf Altuntas stelde dat de aandelen nooit zijn overgeheveld naar Duitsland¹⁹.

Eind februari 2007 werd voor het Nederlandse publiek duidelijk dat veel bezoekers van de Ayasofya moskee gedupeerd zijn door eind jaren negentig in te tekenen op de zogenoemde groene fondsen in Turkije. Het bleek een zwendelaffaire op Europese schaal te zijn²⁰. In een reactie stelde MGNN-directeur Yusuf Altuntas dat aanbieders van de groene fondsen bij alle Turkse organisaties, en dus ook bij Millî Görüş leden van de achterban hebben benaderd. Millî Görüş zelf heeft echter op geen enkele manier mensen aangespoord om geld in effecten te steken. Officiële richtlijnen van de organisatie verbieden dat²¹. Hacı Karacaer, de oud-directeur van MGNN, dacht evenwel dat het goed mogelijk is dat individuele bestuurders van Millî Görüş als vertegenwoordiger werden ingeschakeld bij de verkoop van effecten²². De Autoriteit Financiële Markten (AFM) stelde een onderzoek in naar de mogelijke betrokkenheid van de organisatie bij illegale financiële transacties. Op 3 mei maakte de minister van Financiën in antwoord op kamervragen bekend dat AFM heeft geconcludeerd dat het bestuur van de Westermoskee en de Turks-islamitische vereniging Millî Görüş niet zijn betrokken geweest bij illegale handel in effecten²³. Uit een rapportage van het TV-programma Netwerk van 10 mei 2007 bleek wel dat individuele lokale bestuurders en zelfs leden van het toenmalige federatiebestuur agent waren voor de holdings²⁴. Hierop volgden nog weer kamervragen waarop de minister van Financiën in augustus 2007 antwoordde. Uit zijn antwoorden bleek dat het onderzoek van de AFM de periode 2004-2007 betrof, gezien de bestuursrechtelijke verjaringstermijn van drie jaar die de toezichthouder in acht moest nemen. In die periode is de AFM niet gebleken dat er nog ‘groene’ effecten zijn aangeboden. Wel stelde de minister van Financiën nu dat door de FIOD in 2002 een strafrechtelijk onderzoek is gestart naar de aanbieding van ‘groene’ effecten door een

¹⁹ Allochtonenweblog, 5 februari 2007.

²⁰ Volkskrant, 6 maart 2007. In de Duitse pers werd al jaren eerder aandacht aan de affaire besteed, zoals de Volkskrant meldt. De aanleiding voor de verlate publiciteit lijkt de aanklacht die op de laatste dag dat dit mogelijk was ingediend is door voormalige leden van de achterban van Millî Görüş tegen het bestuur van Ayasofya, wegens zwendel.

²¹ Volkskrant, 8 maart 2007.

²² NRC, 10 maart 2007.

²³ Trouw, 3 mei 2007

²⁴ Oruc Uluçay was als bestuurslid na de bestuurswisseling gebleven en was nog steeds in functie ten tijde van de publiciteit van de Nederlandse media hierover (februari 2007). In juni 2007 trad hij naar aanleiding van de publiciteit over de groene fondsen af. Ook vond Netwerk aanwijzingen dat Üzeyir Kabaktepe bij de verkoop van groene effecten als tussenpersoon is opgetreden.

fonds in Nederland. Op grond van dat onderzoek had het Openbaar Ministerie begin 2007 besloten vier verdachten te vervolgen wegens het niet in bezit hebben van de vereiste vergunningen. Van een van deze verdachten was bekend geworden dat hij een bestuursfunctie bekleedde bij Millî Görüş²⁵. Het onderzoek richtte zich niet op oplichting en het heeft dus ook niet kunnen vaststellen of hiervan al of niet sprake was. Inleggers hebben geen aangifte gedaan van oplichting²⁶. Het is onwaarschijnlijk dat er sprake was van opzettelijke misleiding door deze bestuurders; eerder is aan te nemen dat zij zelf ook hebben gekocht en verliezen hebben geleden²⁷. Gelijktijdig met het AFM onderzoek kondigde het stadsdeel De Baarsjes, in het kader van de Bibob-procedure, een onderzoek aan naar de integriteit en financiële solvabiliteit van Manderen BV. Op 16 mei stelde Burgemeester Cohen, vooruitlopend op de uitkomsten van dit onderzoek, in een brief aan de Amsterdamse gemeenteraad dat hij vragen heeft over de integriteit van Millî Görüş, en dat het hem onduidelijk is of de organisatie de financiën op orde heeft²⁸. Op 23 mei nam de gemeenteraad een motie aan om geen contacten te onderhouden met de beweging totdat het Bibob-onderzoek is afgerond²⁹. Op 8 januari 2008 maakte stadsdeel De Baarsjes bekend dat onderzoek van het Amsterdamse bureau Bibob niets had opgeleverd dat aanleiding gaf voor een intrekking van de bouwvergunning voor de Westermoskee³⁰.

Het verdwijnen van Üzeyir Kabaktepe als partner in de projectorganisatie werd door met name Frank Bijdendijk, directeur van Het Oosten, als een zware slag gevoeld. Een werkbare relatie tussen hem en de nieuwe bestuurders van Manderen BV kwam in feite nooit tot stand. Er ontstond onenigheid over de financiële onderbouwing en haalbaarheid van het project. Het Oosten vreesde dat Manderen de bouwaanvraag wilde intrekken, waardoor in 2010 de grond, inmiddels eigendom van de gemeente, weer in handen zou komen van Manderen. Na verschillende onderlinge aanvaringen verklaarde Bijdendijk dat Het Oosten niet meer verder kon met Manderen. Dağ verklaarde in een interview in Trouw dat hij een demonstratie zou organiseren als de bouw van de moskee zou worden afgeblazen. Hij zei een opstand

²⁵ Vermoedelijk gaat het om Oruc Uluçay; zie noot 21.

²⁶ Zie de vragen van de kamerleden Karabulut en Irrgang (SP) van 15 mei 2007 met de antwoorden van de minister van Justitie Hirsch Ballin en de minister van Financiën Bos van 28 augustus 2007 (KVR29177), en de vragen van de kamerleden Van Dijck en De Roon (PVV) van 5 juni 2007 met de antwoorden van de minister van Justitie Hirsch Ballin van 28 augustus 2007 (KVR29178).

²⁷ Trouw, 7 maart 2007. Zie ook Schiffauer (2004: 81-2).

²⁸ Trouw, 16 mei 2007.

²⁹ Trouw, 23 mei 2007.

³⁰ De Pers, 8 januari 2008.

‘binnen wettelijke grenzen’ te verwachten, die vanwege acties van heethoofden die niet in alle gevallen zijn te voorkomen, wel eens uit de hand zou kunnen lopen³¹. Deze uitspraken veroorzaakten veel geschokte reacties, bij de partners in het project en in de Amsterdamse gemeenteraad, en waren ook weer onderwerp van vragen in de Kamer. De minister voor Wonen, Wijken en Integratie ging er in een brief aan de Kamer in het bijzonder op in³². Deze brief, en verwante kamervragen met de antwoorden van de betreffende ministers lagen voor in het algemeen overleg van 1 november 2007³³. In dit overleg heeft de minister voor Wonen, Wijken en Integratie het huidige onderzoek toegezegd.

Onderzoeksmethode

Het onderzoek bestond uit het verzamelen en bestuderen van schriftelijke en digitale bronnen van primaire en secundaire aard, en het houden van interviews met bestuursleden binnen de Nederlandse organisaties van Millî Görüş, met mensen uit organisaties die gedurende de afgelopen drie jaar contacten hebben onderhouden met Millî Görüş, en met Duitse en Nederlandse wetenschappers die een grote kennis hebben van de ontwikkeling van de Turkse Islam in Europa en in het bijzonder van Millî Görüş in Duitsland.

De schriftelijke en digitale bronnen kunnen als volgt worden gecategoriseerd. Ten ten eerste is er de categorie van verslaggeving, achtergrondartikelen en opiniërende stukken, veelal eerder verschenen in kranten en weekbladen en voor dit onderzoek grotendeels opgespoord via het Internet. Onder deze rubriek wordt ook een klein aantal televisieprogramma's en documentaires gerekend. Ten tweede zijn er de stukken van de lokale en nationale overheid, hierbij inbegrepen raads- en kamerstukken. Ook deze stukken zijn voor het merendeel digitaal geraadpleegd. Deze twee categorieën bronnen zijn primair voor zover ze een rol spelen in de ontwikkeling van wat hier wordt onderzocht, maar kunnen secundair genoemd worden in zoverre ze betrouwbare contextuele informatie geven over deze ontwikkelingen. Ten derde

³¹ Trouw, 19 mei 2007.

³² Brief van de minister voor Wonen, Wijken en Integratie van 13 juli 2007 (KST109366).

³³ Vragen van de kamerleden Fritsma en Wilders (PVV) van 8 februari 2007 met de antwoorden van de minister voor Wonen, Wijken en Integratie Vogelaar van 19 april 2007 (KVR27860); Vragen van de kamerleden Fritsma en Wilders (PVV) van 7 juni 2007 met de antwoorden van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Ter Horst van 4 juli 2007 (KVR28717); Vragen van de kamerleden Fritsma en Brinkman (PVV) van 7 juni 2007 met de antwoorden van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Ter Horst van 20 september 2007 (KVR29447).

betreft het wetenschappelijke publicaties. Deze stukken handelen meestal over de Europese moederorganisatie in Duitsland, de ontwikkeling van de politieke Islam in Turkije, en het karakter van de band die tussen deze bestaat. Dit zijn secundaire bronnen. Ten vierde werden primaire schriftelijke en digitale bronnen van Millî Görüş geraadpleegd, waaronder documenten die door MGNN en plaatselijke organisaties ter beschikking zijn gesteld, zoals statuten, jaarverslagen en persberichten, en de websites van de Nederlandse organisaties en de Europese moederorganisatie. Op deze websites kunnen ook de vrijdagpreken worden gelezen.

Drie groepen gesprekken kunnen worden onderscheiden: met bestuurders uit de organisatie, met sleutelfiguren in maatschappelijke organisaties of uit de plaatselijke politiek die relevante contacten onderhielden of nog steeds onderhouden met de organisatie, en met wetenschappelijke onderzoekers. Er is met 16 huidige bestuurders van Nederlandse Millî Görüş organisaties gesproken. Bij vijf gelegenheden werd met twee bestuurders tegelijk gesproken, bij een gelegenheid met drie bestuurders. Met twee bestuurders (Yusuf Altuntas en Fatih Dağ) vonden afzonderlijk meerdere gesprekken plaats. De gesprekken hadden een gemiddelde lengte van ongeveer twee uur. Alle gesprekken werden met toestemming van de geïnterviewden op de band opgenomen. Met acht mensen zijn gesprekken gevoerd die vanuit hun maatschappelijke rol te maken hebben of hebben gehad met Millî Görüş. Twee van hen zijn oud-bestuurders van Millî Görüş Nederland (Üzeyir Kabaktepe en Hacı Karacaer). Met twee personen is meerdere malen gesproken (Frank Bijdendijk en Üzeyir Kabaktepe). De gemiddelde gespreksduur was ongeveer twee uur. Met uitzondering van twee zijn alle gesprekken op de band opgenomen. Zes gesprekken zijn gevoerd met wetenschappelijke experts op het gebied van de Turkse Islam en in het bijzonder Millî Görüş in Europa. Deze gesprekken duurden gemiddeld een uur tot anderhalf uur. Op een na zijn alle gesprekken op de band opgenomen.

Ofschoon in dit onderzoek geen interviews waren voorzien met bestuurders en andere functionarissen van de moederorganisatie in Kerpen, Duitsland (IGMG), is door middel van interviews met wetenschappers en in combinatie met de raadpleging van schriftelijke en digitale bronnen getracht een zo evenwichtig mogelijk beeld te krijgen van de ontwikkeling van de politieke en religieuze oriëntatie van IGMG. Hierbij is ook gekeken naar het karakter van de band tussen IGMG en de *Saadet Partisi* (Partij van de Gelukzaligheid) van Necmettin Erbakan, de stichter van de Millî Görüş beweging.

De vraag naar de mate waarin IGMG behoefte heeft om bij te sturen waar het de doelstellingen en activiteiten van de Nederlandse organisaties betreft, hangt allereerst samen met de vraag in hoeverre er onaanvaardbaar geachte verschillen in opvatting bestaan tussen IGMG enerzijds en MGNN en de lokale organisaties anderzijds over de te volgen ideologische koers. Hierover is een beeld gevormd op basis van de interviews met experts en de raadpleging van geschreven, voornamelijk wetenschappelijke bronnen, alsmede door gesprekken met huidige en voormalige bestuurders van MGNN en lokale organisaties. Daarnaast zijn de structuur en de wijze van overleg en besluitvorming binnen de moederorganisatie met de aan haar verbonden regionale federaties en lokale organisaties onderwerp van onderzoek geweest. De gegevens hierover komen uit gesprekken met specialisten en uit hun publicaties, en uit gesprekken met bestuurders.

Het naleven van de grondwet (operationalisering)

Formeel zijn in de Nederlandse Grondwet de grondrechten van burgers tegenover de staat (Hoofdstuk 1) en de grondregels van het staatsrecht vastgelegd (Hoofdstuk 2-7). Een grondwet is bedoeld om de hoofdzaken van de staatsorganisatie en de verhouding tussen overheid en burgers te regelen (Koekoek 2000: 18). ‘Het naleven van de grondwet’ werd allereerst geoperationaliseerd in vragen naar de punten waarop de bestuurders van Millî Görüş vanwege eigen religieuze opvattingen de autoriteit van de Nederlandse democratische rechtsstaat, zijn wetten en andere instituties niet konden erkennen.

In dit onderzoek gaat het echter niet alleen om de rechtsnormen voor het functioneren van de overheid en de verhouding tussen overheid en burgers, maar ook om de rechtsnormen die de omgang tussen (groepen van) burgers onderling regelen - om hoe het gesteld is met de instemming van Millî Görüş met de wettelijke basis van het gemeenschapsleven in Nederland in meer algemene zin. In het onderzoek is het criterium ‘het naleven van de Grondwet’ daarom als volgt verder geoperationaliseerd. Een aantal artikelen van Hoofdstuk 1 van de Grondwet zijn als leidraad genomen. Deze worden hier met nadruk ook begrepen als leidend voor plichten van burgers tegenover elkaar, en voor plichten van organisaties tegenover de eigen leden en

tegenover burgers die geen lid zijn³⁴. Samenvattend betreffen deze artikelen 1) de gelijke behandeling ongeacht geslacht, ras, godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid en seksuele voorkeur; 2) de aanvaarding van de vrije keuze van anderen – ook groepsgenoten - om een andere keuze te maken met betrekking tot godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid of seksuele voorkeur dan in eigen kring gebruikelijk is; en 3) de eerbiediging van elkanders individuele levenssfeer, integriteit en rechten die de wet toekent. Meer concreet spitsten in dit onderzoek vragen aan bestuurders van Millî Görüş zich toe op de gedragslijn van de organisatie met betrekking tot de verhouding tussen en gelijke behandeling van mannen en vrouwen, de binnen het kader van de organisatie heersende opvattingen over homoseksualiteit, de beoordeling van en het optreden tegen antisemitisme, en de houding tegenover geloofsafval van moslims en in het bijzonder van mensen binnen of in de nabijheid van de eigen organisatie.

Overzicht doelstellingen en voorbeelden van activiteiten MGNN 2006-2008

MGNN is een stichting die tot doel heeft de behartiging van de religieuze en maatschappelijke belangen van de in het Noordelijk deel van Nederland woonachtige, voornamelijk Turkse moslims. De stichting richt zich op hun integratie en emancipatie in, en participatie aan de Nederlandse samenleving door de prestaties van individuele leden van de doelgroep te bevorderen³⁵.

Organisatorisch gebeurt dit middels het ondersteunen en coördineren van de activiteiten van de bij de stichting aangesloten organisaties. De stichting benoemt, schorst en ontslaat de bestuursleden van de bij de stichting aangesloten organisaties. MGNN streeft naar samenwerking met islamitische en niet-islamitische organisaties die direct of indirect opkomen voor de belangen van moslims in en buiten Nederland. De stichting bevordert de uitbreiding van het aantal bij haar aangesloten moskeeën, en de oprichting en instandhouding van islamitische sociaal-culturele informatie-centra,

³⁴ Deze grondwetsartikelen zijn de volgende. *Artikel 1*: Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan. *Artikel 6, Lid 1*: Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet. *Artikel 10, Lid 1*: Ieder heeft, behoudens bij of krachtens de wet te stellen beperkingen, recht op eerbiediging van zijn persoonlijke levenssfeer. *Artikel 11*: Ieder heeft, behoudens bij of krachtens de wet te stellen beperkingen, recht op onaantastbaarheid van zijn lichaam. *Artikel 17*: Niemand kan tegen zijn wil worden afgehouden van de rechten die de wet hem toekent.

³⁵ Zie de website van MGNN <http://www.milligorusederland.nl/index.php>.

en van internaten. De stichting bevordert de organisatie van sportactiviteiten, en geeft publicaties uit. Daarnaast organiseert de stichting pelgrimsreizen en verzorgt zij uitvaartdiensten. De stichting informeert het publiek over zijn doelstellingen en activiteiten. Zij gaat een dialoog aan op alle niveaus en met alle geledingen van de maatschappij. Zij bevordert het vreedzaam samenleven van moslims en niet-moslims in de Nederlandse samenleving³⁶.

Daarnaast zijn er activiteiten die in nauwe samenwerking en onder coördinatie van het Europese hoofdkantoor in Kerpen, Duitsland worden uitgevoerd. Als voorbeeld kan dienen het organiseren van een tweetal sociale elementen van de islamitische orthopraxis die door de organisatie als geheel en door haar leden essentieel wordt geacht. De *qurban* en de *zekat*, beide verplichtingen tot geven, zijn islamitische instituties die door Millî Görüş serieus worden genomen en jaarlijks plaatsvinden. De oproep tot en inzameling van bijdragen voor de aanschaf voor offerdieren voor het slachtfest van geloofsgenoten in arme landen (*qurban*), en de collecte van de armenbelasting (*zekat*) ter gelegenheid van de afloop van de ramadan worden georganiseerd door de plaatselijke moskeebesturen. Het geld gaat via de regionale koepels naar het Europese hoofdkantoor van waaruit de distributie over tevoren aangegeven doelen plaatsvindt. Ook de *hadj*, de jaarlijkse bedevaart naar Mekka, wordt voor leden van de beweging centraal georganiseerd.

De volgende projecten zijn door de federatie sinds 2006 uitgevoerd of in uitvoering: *Weerbaarheid tegen radicalisme*. Debattenserie 2005-2008.

De vrouwenfederatie aangesloten bij MGNN heeft tot doel moslimvrouwen en – meisjes te stimuleren zich te ontplooiën, waardoor zelfstandige deelname aan de maatschappij op den duur vanzelfsprekend wordt. De volgende projecten zijn sinds 2006 uitgevoerd of in uitvoering:

Wat is een leven je waard? Project met als doel het bespreekbaar maken van eergerelateerd geweld. Uitgevoerd en afgesloten in 2006.

Emanciperen Voorop: drie jarig project met als doel bespreekbaar maken van huiselijk geweld binnen de achterban van de organisatie.

³⁶ Zie de statuten van de stichting Federatie Millî Görüş Noord-Nederland, opgemaakt op 16 december 1999.

Bestuurd door vrouwen: training en stage om allochtone vrouwen klaar te stomen voor een bestuursfunctie onder andere bij politieke partijen en maatschappelijke instellingen. Doel is het witte bestuur wat kleur en een vrouwelijke tintje te geven. *Keerpunt:* het bespreekbaar maken en signalering van voorhuwelijkse problemen, gedwongen partnerkeuze, problemen omtrent seksualiteit of de aard van seksualiteit. De jongerenfederatie behorend bij MGNN heeft, naast het bevorderen en vergroten van integratie, emancipatie en participatie in de Nederlandse samenleving, tot doel het versterken van sociale cohesie en contacten, intern en extern, het beleven van de eigen cultuur, en de versterking van het gevoel van eigen waarde. Deze doelen tracht men te bereiken door het aanbieden van activiteiten, projecten, het organiseren van voorlichtingen. Het volgende project wordt onder andere op het ogenblik in Amsterdam uitgevoerd:

Bezoekgroep Umut & Amal. Jongeren van de organisatie in Bos en Lommer hebben een groep opgericht die regelmatig jonge gedetineerden in de leeftijd 12-18 jaar opzoekt in de gevangenis. Het gaat hier om gevangenen die weinig contact met de buiten wereld hebben.

Historisch overzicht

In Nederland is het beeld van een omslag (of de dreiging van een omslag) binnen MGNN naar ultraconservatisme en extremisme sterk verbonden met de vermeende bemoeienis van de Europese moederorganisatie IGMG met de bestuurswisseling binnen MGNN en met het veronderstelde ultraconservatieve en extremistische karakter van de moederorganisatie. Voor een goed beeld is het van belang om de ontwikkeling van de politieke islam in Turkije in samenhang met die van Millî Görüş in Europa te schetsen. Zo kunnen we de band tussen ‘het hoofdkantoor’ in Duitsland en de Nederlandse organisaties in een ruimer historisch kader plaatsen. Dit gebeurt hieronder aan de hand van de beschikbare wetenschappelijke literatuur.

Het laïcisme van de Turkse staat is niet hetzelfde als het principe van de scheiding van kerk en staat zoals dat – op verschillende manieren overigens – in de meeste Westerse maatschappijen wordt aangehangen en in de praktijk gebracht. De Turkse republiek hanteert een systeem van toezicht op en regulering van de meest dominante en ‘Turkse’ godsdienst van het land, de Soennitische islam. De andere islamitische denominaties en de andere godsdiensten vallen buiten dit toezicht. De Turkse staat is weliswaar laïcistisch, maar de afstand die zij tot de verschillende

religies houdt is niet gelijk (Rabasa & Larrabee 2008: 12). De staatsinstitutie die de islam controleert en reguleert is het Directoraat van Religieuze Zaken (*Diyanet İşleri Başkanlığı*), in het vervolg kortweg *Diyanet* genoemd. Deze dienst valt direct onder de premier en heeft een ruim budget. De dienst heeft twee doelstellingen, de bestuurlijke coördinatie van de 77.000 moskeeën in Turkije, en de verbreiding van religieuze kennis. *Diyanet* houdt dus toezicht op de schriftgeleerden (mufti's) in zijn dienst waarvan er ongeveer 1000 zijn verspreid over de provincies en districten van Turkije. Alle mufti's en imams worden opgeleid in de *Imam-Hatip* scholen, overheidsinstituten voor religieuze vorming die overal in het land zijn gevestigd, en in een twintigtal theologische faculteiten aan verschillende universiteiten. Maandelijks worden er in iedere provincie bijeenkomsten gehouden waar imams onder leiding van de mufti hun vrijdagse preken voorbereiden. Formeel is het geen verplichting voor de imams om deze bijeenkomsten te bezoeken. De belangrijkste beslissingen worden in *Diyanet* genomen door de Hoge Commissie van Religieuze Zaken. De leden van deze commissie worden gekozen door een groep afgevaardigden bestaande uit hoogleraren godsdienstwetenschappen, mufti's en hoofden van afdelingen in *Diyanet* (Rabasa & Larrabee 2008: 11-13).

Pas bij de invoering van de meerpartijendemocratie in de jaren vijftig van de vorige eeuw werd het in de Turkse politiek mogelijk om ook islamitische noties een rol te laten spelen. Ook konden Sufi-broederschappen (*tarikatarlar*), die na de stichting van de Turkse Republiek buiten de wet werden gesteld, vanaf de jaren vijftig weer herrijzen doordat de regering Menderes voor het eerst sinds dertig jaar islamitische tradities toestond. De *Nakşibendi* orde is de meest zichtbare. Er zijn meerdere *Nakşibendi* groepen in Turkije. De *Nakşibendi* staan bekend om hun verdraagzaamheid; veel bekende politici van de mainstream partijen zijn lid van een van de groepen van de orde. De eerste islamitische politieke partijen werden opgericht door Necmettin Erbakan met steun vanuit de *Nakşibendi* ordes (Rabasa & Larrabee 2008: 14).

1970-1980

De *Milli Nizam Partisi* (MNP - Nationale Orde Partij) ontstond in 1970. De MNP werd, na de tweede militaire coup, in mei 1971 door het Constitutionele Hof verboden

omdat de partij de seculiere principes van de Turkse Republiek zou willen veranderen en een islamitisch regiem zou willen vestigen. Erbakan vluchtte het land uit en verbleef in Zwitserland tot 1972, alwaar hij zijn boek *Millî Görüş* ('Visie van het Volk', of 'Nationale Visie') schreef, waarin hij zijn opvattingen neerlegde over een islamitisch georganiseerde samenleving in Turkije, en deze afzette tegen visies die de 'foutieve en onrechtmatige' weg propageren, te weten de 'liberale visie' (*Liberal Görüş*) en de 'linkse visie' (*Solcu Görüş*) (LfV Baden-Württemberg 2004: 64-5; Seidel et al. 2000: 29; Yavuz 1997)³⁷. De titel werd overgenomen als naam voor het politiek-religieuze platform dat aan de basis zou liggen van een reeks van politieke partijen waarvan Erbakan de initiator en de spil was.

De naam werd al vlug ook gevoerd door aanhangers van Erbakan die zich hadden gevestigd in West-Europese landen, in de eerste plaats Duitsland³⁸. Immigranten die afkomstig waren uit het landelijke Anatolië of die na een verblijf van een aantal jaren in de *gecekondu*, de provisorisch en illegaal gebouwde buitenwijken van de Turkse steden, waren doorgetrokken naar Duitsland, kwamen in de vroege jaren zeventig voor de beoefening van hun godsdienst bijeen in woonhuizen, of huurden loodsen op industrieterreinen die zij inrichtten als gebedsruimte. Onder deze immigranten was Erbakan, een politicus afkomstig uit de provincie die de islam als leidraad in het gehele leven en in de politiek benadrukte én bovendien de belichaming van de moderniteit en de vooruitgang was (hij was ingenieur), in toenemende mate populair. De ideologische oppositie die Erbakan tegen Europa voerde (hij was vanaf het begin tegen toenadering tot Europa en voor aansluiting bij de islamitische wereld) sloot goed aan bij het gevoel van veel Turkse immigranten zich in 'den vreemde' (*gurbet*) te bevinden. Daarbij kwam dat zij er zich bewust van waren door de laïcistisch georiënteerde Turken in Duitsland als provinciaals en ongeletterd te worden beschouwd. Deze vaak beter opgeleide immigranten ontwikkelden, onder andere via Duitse politieke partijen, netwerken met de samenleving van vestiging hetgeen het gevoel van de 'dorpelingen' buitengesloten te zijn nog eens versterkte (Schiffauer 2004: 68-71).

In 1972 werd in Turkije door aanhangers van Erbakan de *Millî Selamet Partisi* (MSP - Partij van de Nationale Verlossing) opgericht. Bij de verkiezingen in oktober

³⁷ Erbakans boek *Millî Görüş* werd in 1975 in Istanbul uitgegeven.

³⁸ De eerste formele organisatie van de beweging in Duitsland werd in 1972 in opdracht van Necmettin Erbakan opgericht in Braunschweig onder een naam waarin de term *Millî Görüş* niet voorkwam: *Türkische Union Deutschland e.V.* (Seidel et al. 2000: 29).

1973 haalde de MSP 11,8% van de stemmen, en kreeg daarmee 48 kamerleden en 3 senatoren in het parlement. Een week na de verkiezingen werd Erbakan tot leider van de MSP benoemd. Begin 1974 trad de MSP toe tot een coalitieregering met de *Cumhuriyet Halk Partisi* (CHP – Republikeinse Volkspartij) van Bülent Ecevit. Erbakan werd vice-premier in de regering van Ecevit. Er volgden tot 1978 nog twee andere regeringscoalities waaraan de MSP deelnam - met de *Adalet Partisi* (AP – Partij van de Gerechtigheid) van Süleyman Demirel - en waarin Erbakan wederom vice-premier was. Ofschoon de meer radicale veranderingen die hij in de verkiezingsstrijd had beloofd (onder andere de afschaffing van de rente in het financiële verkeer en de invoering van Arabische taallessen in het voortgezet onderwijs) niet werden doorgevoerd, had Erbakan groot succes in het vergroten van het aantal imam hatip scholen (het aantal verdriedubbelde gedurende de MSP-regeringsdeelname), en in het vergroten van het aantal van staatswege betaalde imams in Turkse dorpen (Shankland 1999: 88-90).

Ook onder Turkse immigranten in Nederland begonnen aanhangers van Erbakan in de loop van de jaren zeventig her en der (maar vooral in het Rijnmondgebied) samen te komen en activiteiten te ontwikkelen. Zij onderscheidden zich van de op dat moment beter georganiseerde *süleymanlı's*³⁹ door de nadruk te leggen op andere dan alleen rituele plichten - de verplichtingen die de religie aan individuele moslims oplegt voor hun leven in brede zin en voor maatschappelijke en politieke strevingen. In navolging van de ideeën van Erbakan droegen zij de visie uit dat een consequente islamitische levenshouding tevens een zeer kritische houding tegenover de amorele imperialistische macht van het kapitalistische westen (maar ook van het communistische oosten) impliceerde (Landman 1992: 120).

1980-1983

Met de militaire coup van mei 1980 in Turkije werden alle politieke partijen, en dus ook de MSP, verboden. De coup bracht een toestroom naar Europa teweeg van mensen die tot dat moment actief waren in de Turkse politiek. Ook actieve MSP-leden zochten hun heil in Duitsland waardoor het kader van Millî Görüş in Europa en in het bijzonder in Duitsland in korte tijd aanzienlijk werd versterkt.

Naast de ontwikkeling in de organisatievorming was er vanaf 1980 ook sprake

³⁹ De Turkse *süleymanlı*-beweging is in Nederland georganiseerd in de Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN). Zie Landman 1992: 88-101.

van een perspectiefverschuiving onder het kader van Millî Görüş. Door het verbod van de SMP leek een door de politiek geleide ontwikkeling naar een islamitische samenleving in Turkije voorlopig tot staan te zijn gekomen. In het jaar van de Turkse militaire coup was Rusland Afghanistan binnengevallen. Maar het meest tot de verbeelding sprekend was dat in Iran zich in 1979 een revolutionair islamitisch bewind had gevestigd. Dit leidde tot een meer revolutionaire pan-islamistische oriëntatie, en een trek naar islamitisch ascetisme in de gelederen van Millî Görüş⁴⁰. In de beweging werden de mogelijkheden van een islamitische staat in de diaspora intensief bediscussieerd. Het idee van een ‘eigen’ islamitische staat, succesvol uitgedragen door een van de meest radicale predikers van Millî Görüş in Duitsland, Cemaleddin Kaplan, had een sterk mobiliserende werking op de actieve achterban. Kaplan bestreed de legitimiteit van ‘een ingenieur’ aan het hoofd van een islamitische beweging en verkondigde dat alleen een geestelijke (zoals hij) gewettigd was tot het leiderschap te worden geroepen. Hij stelde daarnaast dat de Turkse staat nooit zou toestaan dat een islamitische partij door middel van democratische verkiezingen de macht zou overnemen. Hij betoogde bovendien dat men, zoals in Iran, de strategie van een eigen revolutionaire beweging moest volgen. In 1983 wist hij de meerderheid van de actieve achterban van zijn standpunten te overtuigen. Tweederde van de Millî Görüş gemeenten in Duitsland volgde Kaplan. De scheuring in de beweging splijtte in meerdere gevallen families en werd door velen als traumatisch ervaren (Schiffauer 2004: 71-3).

Ook in Nederland gingen verschillende afdelingen over naar de kaplancılar, omdat een aantal imams dat in de jaren zeventig actief was in aan de MSP verwante groepen in Nederland zich bij Kaplan aansloot (Landman 1992: 121). In 1984 brachten de volgelingen van Kaplan hun moskeeën onder in de koepelorganisatie *Islami Cemiyet ve Cemaatlar Birliği* (ICCB, Vereniging van islamitische stichtingen en gemeenschappen). Op zijn hoogtepunt had de beweging ongeveer tweeduizend aanhangers (Sunier 1996: 240, n.34)⁴¹.

⁴⁰ Schiffauer laat de latere voorzitter van IGMG Mehmet Sabri Erbakan en de algemene secretaris van IGMG Oğuz Üçüncü aan het woord die op deze periode terugkijken en hilarische illustraties van de toenmalige tijdgeest onder de geloofsgenoten geven (2004: 72).

⁴¹ Daar is nu nog maar een fractie, en een enkele moskee, van over. In dit rapport zal verder niet worden ingegaan op de beweging van Kaplan. Zie voor de Kaplanbeweging Schiffauer (2000).

1983-1991

In 1983 werd de opvolger van de MSP, de *Refah Partisi* (RP – Welvaartspartij), opgericht. De trieste situatie van de beweging in Duitsland noopte de partij in te grijpen. Twee in aanzien staande en religieus goed onderlegde prominenten van de RP, Şevki Yılmaz en Osman Yumakoğulları, werden naar Duitsland gestuurd om der organisatie weer op de rails te zetten. Hun beleid was gericht op overtuiging van degenen die zich af hadden gekeerd en op verzoening met hen die erover nadachten om terug te keren. Bekende Turkse imams en charismatische sprekers werden uit Turkije overgebracht om in de moskeeën te preken. Als antwoord op de koers van Kaplan werd het overgebleven kader voorgehouden dat Millî Görüş ‘de Duitsers moet tonen wat de islam is’. De steun van de RP bij de wederopbouw van de beweging na de breuk met de Kaplancılar bracht een grote versterking van de band tussen Millî Görüş in Europa en Ankara met zich mee. Deze band werd bewust ontwikkeld; het leiderschap van Erbakan diende onomstreden te zijn. In mei 1985 richtten Osman Yumakoğulları en Ali Yüksel de *Avrupa Millî Görüş Teşkilatı* (AMGT, Organisatie van de Nationale Visie in Europa) op. Yumakoğulları werd voorzitter, en zou dit tot 1995 blijven. Er ontstond een gestructureerde reciprociteit tussen de RP in Turkije en de AMGT in Duitsland, waarbij de lokale moskeeorganisaties in Duitsland ondersteund werden met de plaatsing van ervaren en opgeleide imams uit Turkije in hun moskeeën, en de lokale organisaties op hun beurt collectes organiseerden voor verkiezingscampagnes van de RP in Turkije. Het AMGT had baat bij de electorale successen van de RP; in de ogen van veel Turkse immigranten in Duitsland straalde dit succes af op Millî Görüş in de diaspora.

Tezeldertijd richtte de Turkse overheid in Duitsland een aan het Directoraat van Religieuze Zaken (*Diyanet İşleri Bakanlığı/DİB*) verbonden organisatie op om de Turkse gelovigen in Duitsland (voorzover zij soennitische moslims waren) via een netwerk van eigen moskeeën aan zich te binden. De instelling van de *Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion e.V* (*Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği, DİTİB*) was een tamelijk late reactie voortkomend uit de grote zorg die in Turkse overheidskringen was ontstaan over de groeiende populariteit bij Turken in Duitsland van buiten de staat opererende islamitische politieke bewegingen. DİTİB ging in 1985 in Keulen van start voorzien van aanzienlijk meer middelen dan de reeds actieve niet aan de staat gebonden Turkse religieuze bewegingen. In het stichtingsjaar sloten zich

al 230 lokale verenigingen aan⁴².

Ondanks de formidabele concurrentie van Diyanet wist Millî Görüş het herstel van de scheuring met de kaplancılar te consolideren en groeide in de tweede helft van de jaren tachtig de aanhang van de beweging weer gestaag (Schiffauer 2004: 75).

Vanuit het AMGT-hoofdkantoor werd een netwerk van regionale en lokale organisaties opgebouwd. Daarbij richtte men zich niet alleen op Duitsland, maar ook op de Turkse gemeenschappen in andere landen van West Europa.

In Nederland werden in de eerste helft van de jaren tachtig de eerste schreden gezet op het gebied van een meer formele organisatie, op initiatief van de organisatie in Duitsland. Deze had door de politieke ontwikkelingen in Turkije inmiddels genoeg kader dat bereid was hierin tijd te investeren⁴³. De eerste federatie van Millî Görüş in Nederland en de voorloper van de NIF, de *Müslüman Cemiyetler ve Cemaatları Federasyonu* (MCCF, de Federatie van Verenigingen en Gemeenschappen van Moslims) werd begin jaren tachtig opgericht⁴⁴. Vanaf 1985 werd de Nederlandse koepel in de Milli Gazete aangeduid met de naam *AMGT-Hollanda* (Landman 1992: 121). De belangrijkste bestuurders werden aangesteld door AMGT in Duitsland en aangeduid met de term *emir*, een term die in Turkije wordt gebruikt door aanhangers van de politieke islam en kan worden vertaald met ‘gebieder’ (Landman: 1992: 122). De organisatie van Millî Görüş in Nederland had tot gevolg dat Millî Görüş-aanhangers niet langer probeerden bestaande lokale moskeeorganisaties van binnenuit te beïnvloeden, maar zelf gebedsruimtes begonnen te openen. Al vanaf het begin was een van de belangrijkste doelstellingen om Turkse jongeren in Europa te bereiken en te bekeren tot de Millî Görüş-interpretatie van de islam. In korte tijd werd een twintigtal lokale organisaties opgericht die zich toiden met de naam Islamitische Jongerenvereniging. Men probeerde de jeugd voor de visie van de organisatie te winnen met een gecombineerd aanbod van vechtsportbeoefening en politiek-religieuze evangelisatie, vaak in de vorm van toespraken van AMGT-prominenten (Landman 1992: 123). Een oprichter van AMGT vertelde de onderzoekster Liza Nell in 2005 in Istanbul dat gedurende de jaren tachtig de NIF geen autonome besluiten

⁴² <http://www.ditib.de/default1.php?id=5&sid=8&lang=de>

⁴³ Enkele imams die in de jaren zeventig actief waren in aan de MSP verwante groepen in Nederland sloten zich in de eerste helft van de jaren tachtig aan bij de stroming van Cemalettin Kaplan. Hierdoor gingen enkele afdelingen voor de nieuw organisatie verloren. Op dit ogenblik hebben de Kaplancılar hoogstens nog enkele honderden aanhangers en invloed in een enkele moskee in Nederland.

⁴⁴ De inschrijving van de organisatie dateert van 1981, maar de MCCF werd pas zo’n twee jaar later actief (Landman 1992: 121).

kon nemen (Nell, forthcoming).

Rond 1990 was AMGT een groeiende en steeds beter draaiende organisatie. Het hoofdkantoor sloot overeenkomsten met de plaatselijke moskeeën die de overschrijving van bezitsrechten van moskeeën aan IGMG regelden in geval de plaatselijke moskeevereniging zou ophouden te bestaan (Schiffauer 2004: 75). Daartegenover stond dat het hoofdkantoor diensten verleende, zoals de aanlevering van imams, ondersteuning bij juridische problemen of bijstand bij conflicten. Deze diensten werden (en worden) door de lokale gemeenschappen als vanzelfsprekend verwacht en vastberaden opgeëist, aangezien het wordt gezien als een onvervreemdbaar recht geldend onder de norm van wederkerigheid. Wederkerigheid tussen onderdelen van de organisatie is een centraal principe en was in belangrijke mate verantwoordelijk voor de succesvolle opbouw van de organisatie vanaf de tweede helft van de jaren tachtig. In de beweging werd (en wordt) wederkerigheid gezien als een belangrijke norm, die echter niet altijd schriftelijk hoeft te worden vastgelegd. Schriftelijke vastlegging is geen voldoende of noodzakelijke voorwaarde voor tot uitvoer brengen van afspraken, die altijd een vorm van reciprociteit impliceren. Voor het in gebreke blijven ten aanzien van de wederkerigheidnorm kan men zich niet beroepen op het ontbreken van schriftelijke afspraken. (Men kan zich wél beroepen op overmacht of onvermogen.)

De besturen van de regio's werden verplicht tot een driemaandelijke rapportage aan het hoofdkantoor. Regio's wettijverden met elkaar over de ledenaantallen en de inkomsten van collectes voor goede doelen of voor de partijkas in Turkije. De competitie werd gestimuleerd door het regelmatig bekendmaken van staatjes waarin de 'prestaties' van de regio's onder elkaar werden gezet, en door het beleggen van bijeenkomsten overal in Europa waar de meest charismatische predikers van de beweging de achterban opriepen om te geven voor bepaalde doelen. Oğuz Üçüncü (Algemeen Secretaris van IGMG sinds 2002) wijst tegenover Werner Schiffauer erop dat de aantrekkingskracht van de oproepen voor een belangrijk deel bestaat uit een combinatie van referenties aan positieve aspecten van het leven in Duitsland en het aanroepen van het verlangen tot terugkeer: 'Een arbeider die dit alles hier nog steeds als *gurbet*, als den vreemde, ervaart wordt in het vooruitzicht gesteld dat hij met zijn persoonlijke en financiële engagement eraan bijdraagt dat hij niet in den vreemde hoeft te blijven leven. Om mee te werken aan een opbouw van economische verhoudingen zoals hij die kent van Europa, met passende sociale

voorzieningen, om je daarvoor te kunnen inzetten is natuurlijk een bezielend idee' (Schiffauer 2004: 76). Naast de norm van wederkerigheid werden ook geestdrift en inzet voor 'de zaak' waarin regio's en plaatselijke organisaties zich konden onderscheiden belangrijke aspecten van de 'habitus' van de Europese organisatie.

Het citaat van Üçüncü is om meerdere redenen interessant. Allereerst moet worden gesteld dat de negatieve formulering (*niet* in den vreemde) het de spreker mogelijk maakt om de plek niet met name te noemen waar met de bijdragen en de bezieling van de arbeider aan betere verhoudingen wordt gewerkt. Deze plek is Turkije. Inmiddels was het evident dat het verblijf van zeer veel Turkse immigranten in Duitsland niet meer tijdelijk kon worden genoemd. Üçüncü's analyse maakt het deels verstopte verdriet van de eerste generatie duidelijk waarmee een groeiend besef van de praktische onmogelijkheid van een terugkeer in ongeschonden en onverdeeld familieverband gepaard gaat. Zij maakt ook duidelijk dat de organisatie, ook al zou deze, naar buiten toe én intern, het zo goed mogelijk religieus accommoderen van haar achterban in de Europese samenlevingen ondubbelzinnig tot belangrijkste beleidsdoel *willen* verklaren, niet uitsluitend een ideologie van 'blijven in de nieuwe samenleving' *kan* uitdragen. Als IGMG uitsluitend als een betrouwbare en fanatieke behartiger van de religieuze belangen van haar achterban zou optreden binnen de rechtsstatelijke kaders en normen van de samenleving van vestiging en zich dus zou beperken tot het stimuleren van islamitische scholen, het bepleiten van gescheiden zwem- en gymles, etc., zou dat de pijnlijke leemte niet kunnen vullen die het bewustzijn van blijven (of liever het bewustzijn van niet-terugkeer) bij de eerste generatie met zich meebrengt.

De groei van de organisatie en de oprichting van veel lokale moskeeorganisaties bracht differentiëring van taken met zich mee op het hoofdkantoor. De aankoop van onroerend goed, de organisatie van pelgrimages (Hadj), het ophalen en de distributie van offergaven (Kurban), de collecte en verdeling van de armenbelasting (Zekat), de opbouw van religieuze infrastructuur, de juridische ondersteuning van regio's en lokale afdelingen – deze en nog andere taken maakten dat het aantal mensen werkzaam op het hoofdkantoor snel toenam. In het bestuur werden financiële en juridische specialisten opgenomen en de ondersteunende staf werd in verschillende afdelingen georganiseerd. De arbeidsdeling op het hoofdkantoor en de organisatie van de banden met de regionale en lokale afdelingen leken op het organogram van een bisdom, stelt Schiffauer (2004: 76).

In de tweede helft van de jaren tachtig bracht de nadruk op organisatievorming en de beklemtoning van de eenheid als gevolg van de eerdere scheuring in de beweging ook mee dat afwijkende meningen sterk werden afgekeurd. Schiffauer spreekt van een ‘retoriek van naarbinnengekeerdheid’ (*Rhetorik der inneren Geschlossenheit*), maar in het alledaagse functioneren van de organisaties en in het leven van de achterban van Millî Görüş werd de soep volgens hem niet zo heet gegeten als zij werd opgediend. Schiffauer is van mening dat het Millî Görüş nooit is gelukt om een gesloten en strak van bovenaf geleide organisatie te worden, iets dat de leiding van IGMG in deze jaren wél voor ogen had. De organisatie beschikte eenvoudig niet over spirituele of financiële sancties om dit van de regio’s en de lokale organisaties af te dwingen. De lokale organisaties waren en blijven autonoom, ook op het gebied van de financiën, die zij nu eenmaal zelf moesten opbrengen. De leiding in Keulen en ook de politieke leiding in Ankara waren zelf nu eenmaal van het werk dat plaatselijk werd verricht afhankelijk. De leiding in het Keulse hoofdkantoor stelde zich tevreden met loyaliteitsbetuigingen (Schiffauer 2004: 79).

Intussen werd duidelijk dat tenminste een groot deel van de immigranten uit Turkije en hun gezinnen in Europa zou blijven, en dat de loopbaan en leefwereld van de kinderen uit deze gezinnen daarom in toenemende mate met de maatschappij van vestiging verbonden zouden blijven. Millî Görüş begon de noodzaak in te zien van een ander beleid, en het belang van een ander discours zowel tegenover de achterban als tegenover instituties van de landen van vestiging. In de tweede helft van de jaren tachtig werd door AMGT een aantal Europese conferenties belegd waarin de eigen achterban als onderdeel werd gezien van een groeiende islamitische minderheidspopulatie in West Europa, en waarin een nieuwe, op West Europa gerichte strategie werd ontwikkeld. De Nederlandse afdeling, sinds mei 1987 *Nederlandse Islamitische Federatie* (NIF) geheten, was gastheer van de conferenties in 1987 en 1989. Erbakan was op beide conferenties de meest vooraanstaande spreker.

Een van de uitkomsten van de conferenties was dat men dacht de aantrekkingskracht van de beweging voor jongeren te vergroten door ze meer manoeuvreerruimte te bieden buiten het directe zicht van de oudere generatie die vooral in de moskee samenkwam. In Nederland kwamen er zo in korte tijd veel jongerenorganisaties bij die de beschikking kregen over eigen ontmoetingsruimten met een aantrekkelijker activiteiten aanbod welke ook openstonden voor jongeren van

Turkse komaf die nog niet zo religieus georiënteerd waren. Deze organisaties werden geleid door kader van Millî Görüş, over het algemeen twintigers en dertigers. Op het niveau van de federatie kregen de lokale jongerenafdelingen een aparte status door de oprichting van overkoepelende jongerenorganisaties, bij de federatie aangesloten, één voor het Noordoostelijk deel van Nederland - gevestigd in Amersfoort - en één voor het Zuidwestelijk deel - gevestigd in Rotterdam (Landman 1992: 123-4). De Amersfoortse jongerenfederatie ontwikkelde weldra een visie over de toekomst in Nederland die afweek van wat het NIF-bestuur in Schiedam (bestaande uit voornamelijk leden van de eerste generatie) voorstond.

De jongerenafdelingen waren en zijn uitsluitend gericht op activiteiten voor jongens en jonge mannen. De organisatie van activiteiten voor en door vrouwen kwam later op gang, eerst vanaf het begin van de jaren negentig met de oprichting van lokale vrouwenafdelingen in sommige plaatsen waar eerder al moskeeën van Millî Görüş waren gesticht, en tenslotte met de oprichting later in de jaren negentig van koepelorganisaties voor vrouwen die aan de (toen inmiddels twee) Nederlandse federaties waren verbonden.

Rond 1990 beschikten alle Millî Görüş-moskeeën in Nederland over een via de AMGT aangestelde imam van wie het salaris werd opgebracht door de aangesloten leden. De AMGT stelde programma's voor spreekbeurten van populaire Millî Görüş-predikers en lezingen van vooraanstaande leden van de Refah Partisi samen die langs de aangesloten moskeeën in West Europa reisden. Necmettin Erbakan zelf opende zo in 1986 een Millî Görüş-moskee in Haarlem. Bij gelegenheid van deze spreekbeurten en conferenties werd de nadruk gelegd op het belang van moslims van Millî Görüş zich ook op andere terreinen, buiten de bestaande moskeeën en jongerenorganisaties, te organiseren, zoals in de politiek, het onderwijs, en in de media (Landman 1992: 125). Als gevolg hiervan richtten aanhangers van Millî Görüş verschillende islamitische basisscholen op. De eerste islamitische basisschool werd in 1987 in Rotterdam opgericht op initiatief van NIF-bestuurders (Landman 1992: 262). De NIF werkt sinds de jaren tachtig ook als een van de landelijke belangenorganisaties van Turken in Nederland samen met andere landelijke organisaties in het Inspraakorgaan Turken (IOT), een formele overlegpartner van de Nederlandse overheid.

Ten tijde van Landmans onderzoek (1987-1991) vertelde een bestuurslid van de NIF dat de voorzitters nog steeds door het hoofdbestuur in Duitsland worden aangesteld, maar dat deze aanstellingen worden voorafgegaan door consultatie van de

lidorganisaties (Landman 1992: 122). Nell (forthcoming) stelt op basis van interviews met onder andere vroegere AMGT leiders in Turkije dat de belangstelling van Erbakan en andere prominenten van de RP voor de beweging in de diaspora verslaptte, en dus ook hun invloed aldaar verminderde, toen de RP in 1995 de verkiezingen won.

Begin jaren negentig was de Kaplanbeweging in Nederland op zijn retour. Sunier, die in de eerste helft van de jaren negentig onderzoek deed, constateerde dat steeds meer plaatselijke afdelingen in onderhandeling waren met de NIF voor een hereniging (1996: 240, n.34).

1991-1997

In 1991 introduceerde Necmettin Erbakan de ideologie van *Adil Düzen* (Rechtvaardige Orde). Het ideaalbeeld dat hij naar voren brengt is er een van een maatschappij die is georganiseerd in verbanden zoals gilden en religieuze gemeenschappen, en waarin op het economische vlak het kapitalisme aan banden is gelegd. In het onuitgewerkte betoog beklemtoont Erbakan vooral de ethische dimensie, en zet zijn ideaal, rechtvaardigheid gedragen door een islamitisch maatschappelijk systeem (welk dat oom moge zijn) af tegen de ‘slavernij’ waardoor het kapitalisme wordt gekenmerkt, dat vanuit Wall Street achter de schermen ideologisch en financieel wordt geleid door de Zionisten, die in de ogen van Erbakan erop uit zijn om het niet-Joodse deel van de wereldbevolking en in het bijzonder de moslims in slavernij te voeren. Adil Düzen lijkt zo vooral een traktaat ter geestelijke mobilisering van Erbakans volgelingen. Het ‘antizionisme’ dat erin wordt gepropageerd is een constante in het discours van de politicus en in feite niet te onderscheiden van antisemitisme (Landau 1988). Als richtlijn voor het politieke handelen of voor het beleid van een koepel van moskeeverenigingen in den vreemde was Adil Düzen veel te schematisch (Schiffauer 2004: 80).

Het succes van de RP verlegde de aandacht naar het praktische en tactische werk dat dit voor het kader meebracht. Bij de verkiezingen van 1995 boekte de RP een enorme winst. In 1996 kwam een coalitie tussen de RP en de *Doğru Yol Partisi* (DYP - Partij van het Ware Pad) van Tansu Çiller tot stand, die in de volksmond de z.g. *refahyol* (‘pad van de welvaart’) regering ging heten. Erbakan en Çiller spraken af het premierschap afwisselend te bekleden. Erbakan werd in 1996 premier. De machtsovername van de coalitieregering met de RP en in het bijzonder het premierschap van Erbakan genereerde een euforische stemming in de gelederen

van Millî Görüş.

Rond deze tijd besloot het hoofdbestuur in Keulen de taken van de organisatie over twee juridische lichamen te verdelen. Eind 1994 werd de AMGT hernoemd in *Europäische Moscheebau und -Unterstützungs Gemeinschaft e.V.* (EMUG – Europese Moskeebouw- en Ondersteuningsvereniging). Begin 1995 werd de *Islamische Gemeinschaft Milli Görüs e.V.* (IGMG – Islamitische Vereniging Milli Görüs) opgericht. Formeel is vastgelegd dat EMUG het onroerend goed van de organisatie beheert⁴⁵, terwijl IGMG de religieuze, sociale en culturele taken overneemt.

Voorzitter van zowel IGMG als EMUG wordt de vroegere AMGT algemeen secretaris Ali Yüksel. AMGT-voorzitter Osman Yumakoğulları is afgetreden, keert terug naar Turkije en komt in 1996 voor RP in het Turkse parlement. Mehmet Sabri Erbakan wordt algemeen secretaris van IGMG, en vice-voorzitter van EMUG. Mehmet Sabri Erbakan is de zoon van de overleden oudere broer van Necmettin Erbakan. Hij heeft een Duitse moeder, en is opgegroeid in Keulen.

Vanaf 1995 organiseert IGMG jaarlijkse massabijeenkomsten, meestal in voetbalstadions⁴⁶. Politiek en religie worden hier onlosmakelijk met elkaar verbonden door het optreden van politici van de FP⁴⁷ en in de eerste plaats van Necmettin Erbakan, die een uitzinnige stemming onder de tienduizenden aanwezigen teweegbrengt. In een onstuimige sfeer wordt een gezamenlijkheid gevierd die nauw verbonden is met de politieke Islam in Turkije. De manifestaties krijgen aandacht van de media, en waarnemers uiten hun ongenoegen over het fanatieke karakter van de gebeurtenissen waarbij de strijdlustige teksten van vooral Erbakan kritisch tegen het licht worden gehouden. Hier laat de beweging haar ware gezicht zien, betoogt een deel van de commentatoren. Een ander deel stelt dat het slechts peptalk is. Ook plaatselijke prominenten van Millî Görüş benadrukken dit.

⁴⁵ In de statuten van EMUG staat het volgende vermeld over de taken: ‘De vereniging zal voor de in Europa levende moslims bruikbare ruimtes als islamitische gemeenschapscentra geschikt maken en aan de betreffende geloofsgemeenten beschikbaar stellen. De vereniging zal tevens bestaande geloofsgemeenten ondersteunen. De vereniging zal de fundamenten verschaffen en iedere moslima en moslim ondersteuning bieden bij het vervullen van de religieuze plichten. De vereniging organiseert de volledige religieuze verzorging van de moslims. De vereniging streeft naar de bevrediging van de religieuze, sociale en culturele behoeften van de moslims. Tot dit doel treft de vereniging alle noodzakelijke maatregelen en sticht hiervoor alle noodzakelijke instituties’ (§2). Voor het verenigingsdoel van IGMG: zie noot 50’ (Lemmen 2003: 40).

⁴⁶ 1995 (Frankfurt), 1996 (Antwerpen), 1997 (Dortmund), 1998 (Amsterdam), 1999 & 2000 (Keulen), 2001 (afgeblazen vanwege 9/11), 2002 (Arnhem).

⁴⁷ En later ook van de opvolgers van de FP, de Fazilet Partisi en de Saadet Partisi.

Het is peptalk, maar niet ‘slechts’ peptalk. De inhoud van de speeches heeft betekenis, maar de onstuimige reactie van de in grote getale opgekomen achterban heeft nog meer betekenis. De bijeenkomsten kunnen gezien worden als interactieve voorstellingen die, zegt Tezcan (2000), in scène zijn gezet. De IGMG-leiding heeft in deze enscenering het voortouw. De massabijeenkomsten zijn een uiterst succesvolle strategie voor groepsvorming gebleken, gezien het enthousiasme dat de evenementen opwekken onder de achterban. Als strategie heeft het beleid problematische kanten vanwege de beeldvorming naar ‘de buitenwereld’. De behoefte waarop de strategie inspeelt (zowel bij de achterban als bij de Turkse politici) legt een paradox bloot in de dynamiek van de beweging. Het besef dat de samenleving van vestiging ook de samenleving van de toekomstige generaties zal zijn en blijven, is voor een zeer groot deel van de achterban, in het bijzonder de eerste generatie, een pijnlijk besef. Het is een erkenning, tegen wil en dank, dat ‘het eigene’ van het individu in een hachelijke situatie verkeert. Bij het eigene behoren nadrukkelijk zijn/haar meest gekoesterde verbanden zoals die van de familie en van intieme relaties met sommige andere personen en gezinnen. Aan die relaties ontleent men het bewustzijn van wie men is, en bij de eerste generatie breekt het besef door dat het samenstel van deze relaties dreigt te desintegreren. Dit komt omdat men zich realiseert zich dat terugkeer met behoud van die essentiële verbanden onwaarschijnlijk en zelfs onmogelijk is. De vraag hoe men zichzelf kan blijven in de nieuwe situatie is moeilijk te beantwoorden. Hoe kunnen immigranten van de eerste generatie van een toestand die zij eigenlijk altijd als een vorm van ballingschap in ‘den vreemde’ (*gurbet*) hebben gevoeld, ineens overstappen naar die van een ‘ondubbelzinnig’ burgerschap van die nieuwe samenleving? Het doordrongen raken van het besef voor altijd te zullen blijven roept het instinct tot behoud van het eigene op. Een organisatie als Millî Görüş kan niet anders dan trachten die paradox te accommoderen. Het voldoen aan deze behoefte bij de achterban kan bestuurders in het centrum van de organisatie ook goed uitkomen. Het is onvermijdelijk dat er in een landsgrenzen overschrijdende organisatie met doelstellingen in verschillende arena’s ook krachten zijn die hun voordeel willen doen met deze natuurlijke reactie in de achterban.

In Nederland beginnen rond de helft van de jaren negentig onderzoekers maar ook de media belangstelling te ontwikkelen voor Millî Görüş. De beweging is groeiende, en jonge zegglieden treden naar buiten. De broers Tefvik en Ismail

Taşpınar uit Amersfoort, en de Amsterdamse jongeren voorzitter Hacı Karacaer worden door de pers ontdekt, en de buitenwacht maakt kennis met de jonge garde van de beweging die zijn geduld aan het verliezen is met de theedrinkende en over Turkse politiek discussiërende eerste generatie. In verschillende interviews beklemtonen ze dat Nederland hún land is, waar eigenlijk maar weinig hoeft te worden veranderd, want is al voor een groot deel reeds islamitisch ingericht. In Nederland zijn de organisaties van Millî Görüş inmiddels relatief onafhankelijk van het hoofdkantoor: ‘We gaan nog vaak naar vergaderingen op Europees niveau, maar het is niet meer zo dat Keulen ons beleid bepaalt’⁴⁸. De uitspraken van de oude mannen van het hoofdkantoor (Ali Yüksel: ‘Democratie is een goddeloze uitvinding’) doen ze af als peptalk⁴⁹. Millî Görüş heeft niets fundamentalistisch meer sinds de Kaplancılar uit de top van de Europese organisatie zijn verdwenen⁵⁰. Citaten uit het etnografische werk van de antropoloog Thijl Sunier worden aangehaald, die stelt dat de jongerenorganisaties van Millî Görüş open en modern zijn: ‘Benadrukking van je Turkse identiteit in Nederland is een doodlopende straat. Je blijft dan altijd een buitenlander voor je omgeving. Maar je kunt heel goed je islamitische identiteit benadrukken en tegelijk eisen dat je als Nederlander geaccepteerd wordt’⁵¹. In het boek van Sunier kan je ook andere teksten lezen, eveneens in de eerste helft van de jaren negentig opgetekend: ‘Ik ben niet tegen televisie of tafeltennis of zo, maar voor mij hoeft het niet. Dit is een religieuze organisatie. Hij is opgezet om jongeren de islam te leren. Wij zijn aanhangers van de islamitische partij in Turkije en we moeten de leden duidelijk maken wat de partij wil. [...]’ (Sunier 2006: 184).

De aankoop van het Riva-terrein in Amsterdam eind 1993, de vestiging van de moskee in de voormalige garage en de plannen van het plaatselijke moskeebestuur voor de bouw van een grote moskee (de Ayasofya) op het terrein hadden veel commotie en een langdurig conflict met het bestuur van het stadsdeel De Baarsjes tot gevolg. Dit conflict kreeg de nodige aandacht in de media en trok de belangstelling van velen ook buiten het stadsdeel. In de loop van dit proces wisten de zegslieden en trekkers van het moskeeproject, Üzeyir Kabaktepe en later ook Hacı Karacaer, het beeld van hun beweging als obscure, islamistische, naar binnen gekeerde en op

⁴⁸ Interview van Martijn de Rijk met Teyfik Taşpınar, voorzitter van de jongerenfederatie Noord-Westelijk Nederland van Millî Görüş, NRC, 25 maart 1995.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Teyfik Taşpınar aangehaald door Martijn de Rijk, NRC, 27 augustus 1994.

⁵¹ Ibid.

Turkije gerichte beweging in positieve zin bij te stellen. Hierbij werden ze in niet geringe mate geholpen door de toenmalige directeur en de woordvoerder van het Amsterdams Centrum Buitenlanders (ACB), Gert-Jan Harbers en Gijs von der Fuhr.

Wetenschappers die door de pers worden benaderd voor hun mening over het conflict wijzen op de grote plaatselijke verschillen binnen de Europese beweging, oordelen positief over Millî Görüş in Nederland en in het bijzonder over de Amsterdamse organisatie. De antropoloog Thijl Sunier stelt eind 1995 in de NRC dat het onterecht is dat de beweging zonder te letten op de verschillen erbinnen als fundamentalistisch te kenmerken. ‘De opvattingen binnen Milli Görüş lopen enorm uiteen. In Duitsland is er een radicalere leiding dan hier. In Nederland worden de radicale voormannen juist op een zijspoor gezet ten gunste van mensen als Kabaktepe, die kiezen voor meer aansluiting bij de Nederlandse samenleving’⁵². De arabist Nico Landman, auteur van het standaardwerk over de islam in Nederland ‘Van mat tot minaret’, zegt in de krant dat hij een spanning ziet tussen de openheid van de jongeren en de anti-westerse houding van de oude leiders. De sociaal-economische positie van leden van de groep komt in de Millî Görüş conferenties niet aan de orde. Het gaat vrijwel uitsluitend over religieuze kwesties⁵³.

Niettegenstaande het relatieve discursieve succes dat de beweging in de loop van het conflict om de moskee in De Baarsjes weet te bereiken, wordt de strijd voor de vestiging van de Ayasofya-moskee aan de Baarsjesweg op het juridische vlak verloren met de uitspraak van de Raad van State eind 1996 (Lindo 1999). Een verder verbetering van het liberale beeld van de organisatie is noodzakelijk omdat Millî Görüş in Amsterdam het nu volledig moet hebben van een consolidatie, uitbreiding en intensivering van contacten buiten de eigen groep om de moskee in De Baarsjes alsnog te kunnen realiseren.

In 1996, niet lang na de transformatie van AMGT in EMUG en de oprichting van IGMG, werd de Stichting Nederlandse Moskeeënbouw- en Ondersteunings Gemeenschap (NMOG) opgericht. De stichting kan als een Nederlands onderdeel van EMUG/IGMG gezien worden en regelt het beheer van het Nederlandse onroerend goed van de beweging. Ibrahim El Zayat, directeur van EMUG, was vanaf het ontstaan secretaris.

Op 28 februari 1997 maakte de ‘zachte coup’ een eind aan de RP-DYP

⁵² NRC, 24 oktober 1995.

⁵³ NRC, 27 augustus 1994.

coalitie. Erbakan werd gedwongen af te treden in juni van dat jaar, en werd in 1998 door het Turkse Hoogerechtshof verboden politiek te bedrijven. De burgemeester van Istanbul, Tayyip Erdoğan, werd gevangen gezet omdat hij een gedicht voordroeg en kreeg vervolgens ook een verbod op het bedrijven van politiek.

1997-2001

De RP had tot het einde een oppositionele, anti-westerse agenda. De partij was sterk gekant tegen het EU-lidmaatschap voor Turkije, en wilde een Islamitische Unie oprichten en in die unie een islamitische munt introduceren. Erbakan bezocht gedurende zijn korte regeringsperiode verschillende islamitische landen om zijn idee aan de man te brengen en wist zelfs een samenwerkingsverband tot stand te brengen tussen acht islamitische landen. Na de coup van 28 februari en het verbod van de RP begon zich een scheiding der geesten af te tekenen in de beweging tussen wat men de gestaalde kaders kan noemen onder leiding van Erbakan en een jongere garde onder leiding van Erdoğan. Beide groepen zagen zich genoodzaakt steun te zoeken bij internationale instituties aangezien in Turkije de weg naar politieke invloed was afgesneden. Erbakan ging in beroep bij het Europees gerechtshof, waarschijnlijk contre coeur aangezien dit een institutie was die eerder geen deel uitmaakte van zijn *adil düzen*, om de beslissing tot opheffing van de RP door het Turkse Hoogerechtshof vernietigd, en zijn politieke ban opgeheven te krijgen.

In 1998 richtte het verweesde kader van de RP de *Fazilet Partisi* (FP - Partij van de Deugd) op. De FP verzette de bakens en werd een groot voorstander van Turkije's aansluiting bij de EU. De twee groepen in de partij dachten hierover inhoudelijk verschillend, maar blijkbaar deelde men de mening dat dit, gezien de moeilijke situatie van de politieke beweging in Turkije, strategisch de beste zet was. Men hoopte dat het EU-lidmaatschap de zo verlangde vrijheid van politiek handelen zou brengen, en de macht van het leger aan banden zou leggen (Kasaba & Bozdoğan 2000:18). De FP begon het belang van de democratie en de rechtsstaat te benadrukken. De formele leider van de partij (bij ontstentenis van Erbakan), Recai Kutan, benadrukte in 1998 in een tv-interview dat dit het grote verschil met de RP was, en dat de leiders van de FP 'door de ervaringen van de laatste jaren hadden geleerd dat democratie eerst komt; zonder dat kan niets worden bereikt'. In 1999 ging Kutan naar Washington om te spreken met Amerikaanse politici en Joodse lobbygroepen (Kuru 2005: 271). De visie van de FP maakte ook een ommezwaai wat

betreft de economie. Beklemtoonde de RP nog het belang van een sterke centrale staat en diens rol in de economie, de FP zag juist heil in decentralisatie van beleid, de markteconomie en privatisering (Öniş 2000: 304). In juni 2001 werd de FP, ondanks zijn democratische discours, wegens het in strijd handelen met de laïcistische grondprincipes van de Turkse Republiek verboden. De partij had het recht van vrouwen verdedigd om een hoofddoek te dragen op universiteiten en in het parlement⁵⁴. Het verbod leidde kort daarna tot een scheuring in de partij. De traditionalisten en aanhangers van Necmettin Erbakan richtten in juli de *Saadet Partisi* (SP - Partij van de Gelukzaligheid) op. De vernieuwers onder aanvoering Abdullah Gül en Recep Tayyip Erdoğan richtten in augustus de *Adalet ve Kalkınma Partisi* (AKP, Partij voor Gerechtigheid en Ontwikkeling) op. De SP keerde terug naar de oude adil düzen uitgangspunten, en was weer tegen aansluiting bij de EU. De veranderde strategie van de FP had Erbakan weinig opgeleverd; het Europese Hof wees in 2001 zijn beroep tegen de ontbinding van de RP en zijn verbanning uit de politiek af. De SP werd nu ook volledig gedomineerd door de oude kaders, aangezien de jonge vernieuwingsgezinde garde was vertrokken naar de AKP (Kuru 2005: 271). De les die Kuru trekt uit de werdegang van de FP en de breuk in de beweging is dat islamitische bewegingen het best kunnen worden beschouwd als sociale bewegingen wier ideologie aan verandering onderhevig is als handelingsmogelijkheden verschuiven. Het vastprikken van deze bewegingen op de door deze gepredikte religieuze essentialia brengt de analyse niet verder. Hoe zouden anders de verschillen tussen allerlei politiek-religieuze stromingen met dezelfde erfenis (de Soennitische islam) kunnen worden verklaard, stelt hij (Kuru 2005: 273).

Vanaf het begin van de jaren negentig boden islamitische holdings uit Turkije effecten aan in de moskeeën van Millî Görüş in Europa. Vooraanstaande personen uit de lokale moskeegemeenschappen werden overgehaald om als agent op te treden. Deze 'groene fondsen' wisten zo de netwerken en vertrouwensbanden binnen de gemeenschappen in te schakelen om aandeelhouders te werven. Voor veel leden van Millî Görüş was de combinatie van een bijdrage leveren aan een goed doel (ondersteuning van islamitische bedrijven in Turkije, die op hun beurt de islamitische politiek zouden ondersteunen) en het najagen van het voorgespiegelde eigenbelang

⁵⁴ Twee FP-parlementariërs met wier uitspraken het verbod werd gewettigd werd het kamerlidmaatschap ontnomen. de overige 97 parlementsleden van de FP konden als onafhankelijke leden van het parlement blijven functionneren (Seidel et al. 2000: 106).

(winsten tot vijftig procent) onweerstaanbaar. Er heerste een stemming die trekken van een goudkoorts had. Het hoofdkantoor liet toe dat de jaarlijkse massabijeenkomsten werden gesponsord door de holdings. In 2000 stortten de holdings in. Veel beleggers uit de gemeenschap verloren hun door jarenlang werk bijeengespaarde kapitaal (Schiffauer 2004: 81-2). ‘Er heerst een depressie in de gemeenschap. Men kan ons weliswaar geen concrete verwijten maken. Maar ze laten ons toch merken dat ze in ons de mensen zien die met onze visie en onze dromen hebben gespeeld’⁵⁵. In Nederland voltrok zich ditzelfde proces, met ernstige financiële gevolgen ook voor veel Turkse Nederlanders, waaronder voor hen die in Millî Görüş moskeeën bidden. De Nederlandse pers besteedde er pas jaren later (in 2007) aandacht aan. Hieronder wordt er nog verder op ingegaan.

In Nederland vindt in 1997 een splitsing in de federatie plaats. De organisaties in de Noordelijke helft van Nederland gaan op in Millî Görüş Nederland (MGN), later meestal aangeduid met Millî Görüş Noord-Nederland (MGNN). De organisaties in het zuidelijke deel blijven bij de NIF, welke niet van naam verandert. Gevraagd naar de redenen van de splitsing wordt door vertegenwoordigers van beide federaties beklemtoond dat het een besluit was dat in onderling overleg is genomen op basis van zuiver praktische en organisatorische overwegingen. Het grote aantal organisaties in het land maakte dat het werk voor één federatiebestuur te veel werd, en de geografische afstand tussen het federatiekantoor in Schiedam en de moskeeën in het noorden van het land was een belemmering geworden voor regelmatig overleg. Waarnemers stellen echter dat met name Amsterdamse moskeebestuurders toentertijd vanwege verschillen van opvatting over de te volgen lijn de afsplitsing van ‘Schiedam’ hebben geïnitieerd en zich hebben ingezet voor een eigen regionaal verband. Het federatiebestuur in Schiedam wordt algemeen gezien als conservatief en naar binnengekeerd, en door Amsterdamse prominenten is de beweging als een obstakel ervaren voor de verdere ontwikkeling van het beeld van Millî Görüş in Amsterdam in liberale richting, en voor het opnieuw leven inblazen van het Ayasofya-project.

De oprichting van MGNN heeft tot gevolg dat in de media en onder politici en beleidsmakers dit nieuwe regionale verband van Millî Görüş als een progressieve, liberale afsplitsing van de conservatieve NIF wordt gezien. Ook hoort men steeds

⁵⁵ Mustafa Yeneroğlu, vervangend algemeen secretaris van IGMG en hoofd van de juridisch afdeling, in Schiffauer (2004: 82).

vaker dat de Noord-Nederlandse federatie in feite onafhankelijk van de Europese organisatie doorgaat. In interviews beamen Kabaktepe en Karacaer deze onafhankelijkheid van ‘Keulen’⁵⁶.

In 1998 vindt de jaarlijkse massabijeenkomst van IGMG plaats in de Amsterdamse Arena. Ex-premier Erbakan is de hoofdspreker en wordt door een uitzinnige menigte toegejuicht. In de Nederlandse media wordt de vraag opgeworpen in hoeverre deze manifestatie van eerbetoon aan een in Turkije omstreden politiek leider strookt met het door de Nederlandse federaties nadrukkelijk naar Nederlandse instituties toe beleden besef dat de toekomst van de achterban in Nederland ligt. De woordvoerders van zowel de NIF als MGNN haasten zich te verklaren dat het beleid van de organisatie gericht is op integratie in de westerse samenlevingen, vooral via de weg van het (reguliere) onderwijs. Daarbij ligt de sleutel ‘in het ontwikkelen van een islamitische identiteit, gekoppeld aan een diep respect voor de Nederlandse samenleving en de Nederlandse wetten’, stelt imam Hüseyin Dünder, de voorzitter van de NIF. Üzeyir Kabaktepe, coördinator van MGNN, onderstreept dat ‘de plicht om te wortelen’ impliceert dat de achterban het recht op politiek-religieuze eigenheid in de nieuwe samenleving bevecht. ‘Wij behoren lid te zijn van politieke partijen, van vakbonden en van ondernemersverenigingen. We moesten maar eens andere kranten lezen en andere tv-zenders bekijken dan alleen wat ons vanuit Turkije wordt aangeboden. Wij behoren deel te nemen aan het vrijwilligerswerk, van bejaardenzorg tot speeltuinverenigingen’. Ismail Eryiğit, de voorzitter van MGNN, verklaart dat de organisatie om de integratie te bevorderen haar achterban aanzet tot het aanvragen van de Nederlandse nationaliteit, en er naar streeft ‘om Turkse imams in Nederland zelf op te leiden, in plaats van in Turkije, zoals de Turkse staat voorstaat.’ Volgens Hacı Karacaer, woordvoerder voor Millî Görüş in Amsterdam, is de massale manifestatie in de Amsterdam Arena niet meer dan een jaarfeestje. ‘De Turken in Europa hebben hun politieke voorkeuren meegenomen. En Erbakan is een man die ook [sic] onder de aanhang van Millî Görüş geliefd is. Ze zien hem als de Turkse Mandela, de man die voor een democratisch Turkije strijdt.’ Eryiğit stelt dat Millî Görüş de godsdienstvrijheid in Europa als een groot goed ervaart ‘dat we graag ook in Turkije zelf gerealiseerd zien’⁵⁷.

⁵⁶ Zie bijvoorbeeld het interview met Kabaktepe in Bolkestein (1997: 67-95).

⁵⁷ De uitspraken van Dünder, Kabaktepe, Eryiğit en Karacaer zijn alle afkomstig uit een artikel van Froukje Santing in de NRC van 4 augustus 1998.

2001 (9/11) tot heden

De gebeurtenissen van 11 september 2001 hadden veranderingen in het veiligheidsbeleid van Europese landen tot gevolg. Vooral in Duitsland ging dit gepaard met vergroting van de waakzaamheid voor de mogelijke ontwikkeling van een voedingsbodem voor radicalisering, extremisme en terrorisme in de bestaande islamitische organisaties⁵⁸. Naast het voorkomen van het directe gevaar van aanslagen werd het in kaart brengen van milieus waarbinnen extremistisch gedachtegoed kan gedijen en welke terroristen kunnen voortbrengen een belangrijk onderdeel van het veiligheidsbeleid (Schiffauer 2007). Islamitische organisaties die mede vanuit de religie ook maatschappelijk en politiek stelling namen werden met nog meer kritische oplettendheid gevolgd dan voorheen. Voor die tijd konden lokale imams en voorlieden in de geloofsgemeenten van Millî Görüş vrij onbekommerd hun meningen kwijt in de strijdbare retoriek waarin men sinds de jaren tachtig gewend was zich te uiten, en zonder dat dit door de pers, de overheid of het publiek in ‘de omringende samenleving’ werd opgemerkt. ‘9/11’ maakte aan de net tevoren aangetreden leiding van IGMG eens en vooral duidelijk dat zij, zoals ook lokale voorlieden van de beweging, veel meer rekening dienden te houden met de samenleving buiten de beweging.

Mehmet Sabri Erbakan, die eerder in 2001 Ali Yüksel was opgevolgd als voorzitter van IGMG, was samen met de nieuwe algemeen secretaris Oğuz Üçüncü en het hoofd van de juridische afdeling Mustafa Yeneruğlu inmiddels een campagne gestart om de achterban ertoe te bewegen het Duitse staatsburgerschap aan te vragen. Dit was de Duitse overheid vóór 11 september nog niet zo opgevallen⁵⁹. Erna bleek het voor de leiding van Millî Görüş echter onmogelijk de scepsis die de campagne bij Duitse instituties opriep te doorbreken.

De hervormingspolitiek van Mehmet Sabri Erbakan werd door de Duitse overheid en politiek niet beschouwd als een stap in de richting van integratie, maar

⁵⁸ Dit hangt waarschijnlijk ook samen met het feit dat sommige daders van de aanslag op de twin towers in New York tevoren geruime tijd in Duitsland verbleven.

⁵⁹ Zoals Ewing bleek toen zij in de zomer van 2001 ambtenaren sprak die IGMG ervan betichtten niet bereid te zijn te integreren door verkrijging van het Duitse staatsburgerschap. IGMG had toen al posters verspreid (in het Turks) die uit Turkije afkomstige immigranten oproepen het Duitse staatsburgerschap aan te vragen. Ook kennissen uit het academische circuit toonden zich eerst verbaasd toen zij een van deze posters liet zien, en lieten vervolgens grote achterdocht blijken over de ‘werkelijke’ intenties van de campagne (Ewing 2003: 412).

als bedrog opgevat. De nieuwe koers werd gezien als camouflage waarachter het werkelijke doel, de stichting van een islamitische staat in Turkije en het streven naar islamitische wereldheerschappij, schuilgaat. De campagne van de IGMG-centrale in Kerpen⁶⁰ om de achterban aan te zetten tot het aanvragen van het Duitse staatsburgerschap werd voor infiltratietactiek gehouden en voor een poging tot electorale machtsvorming die tot doel had om op termijn ondemocratische hervormingen ten bate van de eigen islamitische achterban door te voeren. De notie van leugenachtig en onoprecht burgerschap deed zijn intrede in de politieke discussie, en maakte de vraag salonfähig of als later zou blijken dat de intenties niet zuiver waren het verkregen burgerschap weer zou kunnen worden afgenomen (Ewing 2003: 412-3)⁶¹. Meer dan indirecte aanwijzingen over de kwaliteit van die intenties waren toen al niet meer nodig om in ieder geval aanvragers het burgerschap te ontzeggen. In de deelstaten Baden-Württemberg en Beieren werden alle aanvragen voor het staatsburgerschap van leden van Millî Görüş afgewezen (Ewing 2003: 409-16; Schiffauer 2004: 89). In januari 2002 publiceerde het Staatsministerie van Binnenlandse Zaken van Beieren een brochure die werd uitgedeeld aan alle schoolkinderen in de deelstaat getiteld 'Islamitisch Extremisme'⁶². Op de pagina waar de Turkse Islamisten worden geïntroduceerd, IGMG en de kaplancılar, staat een groot portret van Osama Bin Laden afgedrukt, deels overlappend met de tekst. Het logo van IGMG is aan de rechterzijde ter hoogte van de ogen van Bin Laden geplaatst. De tekst stelt onder andere: 'IGMG maakt aanspraak op maatschappelijke overheersing en streeft niet naar vreedzame coëxistentie, maar naar hegemonie van de Islam. Daartoe voert zij een campagne met het doel haar leden tot het verwerven van het Duitse staatsburgerschap te motiveren. Anders dan in hun officiële aankondigingen wordt gezegd, streeft zij daarmee niet naar het bevorderen van de bereidheid tot integratie van haar aanhangers. Zij wil veel eerder met de hulp van ingeburgerde moslims in Duitsland een eigen partij stichten om daarmee islamitisch-extremistische opvattingen

⁶⁰ In de zomer van 2001 werd het hoofdkwartier van IGMG van Keulen verplaatst naar de gemeente Kerpen (niet ver van Keulen).

⁶¹ De voorzitter van de CDU, Angela Merkel, verklaarde begin december 2001 tegenover *Bild* dat vreemdelingen die Duitser waren geworden om hun lidmaatschap van fundamentalistische groepen te camoufleren, hun Duitse paspoort zou moeten worden afgenomen. Zie het internetartikel van Justus Leicht van 19 december 2001 op http://www.wsws.org/articles/2001/dec2001/germ-d19_prn.shtml.

⁶² In de serie *Schützt unsere Demokratie*, Bayerisches Staatsministerium des Innern, 2002.

zoals die door de verboden FP werden verdedigd, duurzaam in het politieke spectrum van de Bondsrepubliek Duitsland te verankeren⁶³.

Mehmet Sabri Erbakan trad in november 2002 af als voorzitter van IGMG, ‘wegens een affaire’ (Schiffauer 2004: 96, n. 24). Op de vraag waarom hij zijn positie als voorzitter van IGMG neerlegde, antwoordde Erbakan dat ‘de spanning tussen waar men als voorzitter feitelijk voor staat en dat wat men nog niet bereikt heeft’ te groot was geworden⁶⁴. Hij werd opgevolgd door Yavuz Çelik Karahan, de huidige voorzitter van IGMG, die in zijn aanvaardingsrede op 22 juni 2003 verklaarde de koers die door zijn voorganger was ingeslagen te zullen voortzetten. Schiffauer beschouwt de verkiezing van Karahan als nieuwe leider van Millî Görüş als logisch gezien de toestand waarin de beweging zich in Europa bevindt, én vanwege de nieuwe politieke verhoudingen in Turkije. Karahan is een representant van de in Turkije opgegroeide jongere garde en is daarom een goede bemiddelaar tussen de in Duitsland opgegroeide hervormers en de eerste generatie. Daarnaast wordt hij door de achterban gezien als iemand die loyaal is tegenover Necmettin Erbakan, maar tegelijkertijd een goede vriend is van Tayyip Erdoğan, de leider van de AKP (Schiffauer 2004: 91).

Door de machtsovername van de AKP in Turkije veranderen ook de verhoudingen tussen DİTİB (Diyamet) en IGMG in Duitsland. Voorheen beschouwde de Turkse overheid Millî Görüş als een onacceptabele beweging. Avcı meldt dat in 2003 het Turkse ministerie van Buitenlandse Zaken een memorandum aan zijn ambassades verstuurde waarin deze tot samenwerking met Millî Görüş worden opgeroepen (Avcı 2005: 207). In de jaren daarna komt het tot samenwerking tussen de door het Turkse Directoraat van Religieuze Zaken aangestuurde koepel DİTİB en IGMG in meerdere verbanden.

In 2006 werd, op initiatief van de bondsminister van Binnenlandse Zaken Wolfgang Schäuble, de *Deutsche Islam Konferenz* (DIK - Duitse islam conferentie) opgericht. Het doel van de minister is om in overleg met ‘de wezenlijke islamitische organisaties’ tot oplossingen voor een goed samenleven te komen tussen alle levensovertuiglijke stromingen in Duitsland. De minister telt vooralsnog vijf wezenlijke organisaties van moslims in Duitsland, waaronder, naast DİTİB, ook de

⁶³ Een foto van de betreffende pagina van de brochure staat afgedrukt in Ewing (2003: 410).

⁶⁴ http://de.wikipedia.org/wiki/Mehmet_Erbakan.

Islamrat⁶⁵. De Islamrat, de na DITIB grootste islamitische koepelorganisatie, wordt gedomineerd door IGMG. Minister van Binnenlandse Zaken Wolfgang Schäuble stelt kort na de instelling van de DIK vast dat over de deelname van Millî Görüş nog een debat gaande is. ‘Ik heb besloten de Islamrat uit te nodigen. Millî Görüş is per slot van rekening de meest invloedrijke stroming. We willen zo veel mogelijk moslims bereiken en overtuigen, we willen tot gemeenschappelijke inzichten komen. Daarom sluiten we aan het begin niet uit. Maar het moet duidelijk zijn: iedereen die hier leeft, moet de Duitse grondwet en rechtsorde accepteren. We willen verlichte moslims in een verlicht land’⁶⁶.

Het Bundesamt für Verfassungsschutz

In Duitsland wordt het beeld van IGMG als extremistische organisatie vooral naar voren gebracht door het Bundesamt für Verfassungsschutz (BfV), het Federale Bureau ter Bescherming van de Grondwet, oftewel de Duitse geheime dienst. Het BfV maakt al jaren een categorisch onderscheid tussen de Islam als godsdienst en het ‘islamisme’ als politieke ideologie. Islamisme is in de ogen van het BfV een vorm van politiek extremisme. Het ideologisch axioma van het islamisme stelt dat staatswetgeving en overheidshandelen niet door de volkswil worden gelegitimeerd, maar door de soevereine wil van God worden gedicteerd. Islamisten zien deze wil uitgedrukt in de Sharia, een door God vastgestelde plichtenleer die het menselijk leven in al zijn aspecten dient te leiden. De Sharia heeft absolute prioriteit boven alle wereldlijke waarden, normen en wetten. Er bestaat een onoplosbare tegenstelling tussen dit principe en de centrale waarden van het vrije democratische stelsel dat de basis is van de volkssoevereiniteit, te weten het meerderheidsprincipe oftewel de

⁶⁵ De andere drie koepelorganisaties zijn de multi-etnische Zentralrat der Muslime in Deutschland (ZMD), de koepel van de süleymanlı’s *Verband der Islamischen Kulturzentren* (VIKZ) en de koepelorganisatie van de alevieten. Vier van de vijf organisaties in de DIK hebben een volledig Turkse achtergrond. Dit komt in verhouding ongeveer overeen met de verdeling van moslims in Duitsland naar herkomstland. Niettemin vertegenwoordigen de vijf koepelverbanden niet meer dan 10 tot 15 procent van de moslims in Duitsland, vanwege de lage organisatiegraad van deze religieuze bevolkingsgroep, zo wordt gesteld op de website van het bondsministerie van Binnenlandse zaken. Zie http://www.bmi.bund.de/cln_028/nn_1018358/Internet/Navigation/DE/Themen/Deutsche__Islam__Konferenz/deutscheIslamKonferenz__node.html__nnn=true.

⁶⁶ Schäuble in een interview (sueddeutsche.de) op 26 september 2006. Transcriptie opgenomen onder de titel ‘Der Islam ist Teil Deutschlands’ op de pagina van de site van het ministerie van Binnenlandse Zaken ‘Ausgewählte Reden und Interviews zur Deutschen Islamkonferenz’, http://www.bmi.bund.de/nn_1018378/Internet/Content/Themen/Deutsche__Islam__Konferenz/Einzelsiten/Reden__Interviews__Islamkonferenz.html

vorming en het voeren van een parlementaire oppositie (Bundesamt für Verfassungsschutz 2008: 7).

Activiteiten en organisaties die als islamistisch worden gekarakteriseerd worden gezien als een potentieel gevaar voor de rechtsstaat en worden gevolgd door het BfV. Binnen het islamisme onderscheidt de dienst drie subcategorieën, te weten het legalistisch islamisme, het revolutionair islamisme, en het jihadisme. Het legalistisch islamisme tracht de samenleving te islamiseren binnen de mogelijkheden van de democratische rechtsstaat. Millî Görüş is in de ogen van het BfV een beweging die binnen deze subcategorie opereert. Het revolutionair islamisme verwerpt de grondslagen van de democratische rechtsstaat maar houdt het bij woorden. Het jihadisme voegt zo nodig de daad bij het woord en acht terroristisch geweld gewettigd om de wereldheerschappij van de Islam dichterbij te brengen. Het BfV veronderstelt een relatie tussen deze subcategorieën van het islamisme in de zin dat er van de legalistische klasse naar de jihadistische in potentie een glijdende schaal aanwezig is; het lidmaatschap van een legalistisch islamistische organisatie is een eerste stap richting radicalisering. In de logica van het BfV kunnen organisaties zoals IGMG dus worden beschouwd als het voorportaal van de radicalere klassen in de ordening (Schiffauer 2007: 363)⁶⁷.

Het BfV definieert legalistische islamisten als ‘Islamisten die in Duitsland langs legale weg islamistische posities in het overheidsapparaat (*im staatlichem Leben*) en in het maatschappelijk leven willen afdwingen of tenminste de vrijheid om hun islamistische activiteiten te realiseren’⁶⁸. Een karakteristiek van organisaties als IGMG die opereren vanuit het legalistische islamisme is volgens het BfV dat deze zich presenteren als belangenvertegenwoordigers van een groot deel van de in Duitsland levende moslims, en dat zij een omvangrijk pakket aan onderwijs en sociale

⁶⁷ Deze zienswijze brengt het BfV beeldend naar voren in zijn reizende expositie ‘Die missbrauchte Religion - Islamisten in Deutschland’. De expositie is opgebouwd uit modules die ‘Stationen’ (haltes of etappes) worden genoemd, waarbij meteen in het begin duidelijk wordt gemaakt dat er slechts fundamenteel onderscheid is tussen de Islam als wereldreligie en ‘de extremistische ideologie van het islamisme’. De expositie wordt kosteloos ter beschikking gesteld aan onder meer scholen voor het voortgezet onderwijs. Zie voor een beschrijving de brochure die de BfV hierover in 2006 heeft uitgegeven (http://www.verfassungsschutz.de/de/ausstellungen/ausstellung_islamismus/).

⁶⁸ Blz. 13 van de brochure voor de reizende expositie ‘Die missbrauchte Religion - Islamisten in Deutschland’ (http://www.verfassungsschutz.de/de/ausstellungen/ausstellung_islamismus/). Zie ook noot 33. De ondertitel van de halte ‘Legalistische Islamisten’ luidt ‘Mit Zwei Gesichtern’.

ondersteuning aanbieden, vooral voor kinderen en jongeren. Zij spannen zich daarmee in - in toenemende mate, stelt het BfV - om voor hun aanhangers binnen Duitsland een vrije zone te scheppen voor een leven volgens de Sharia. Dit kan leiden tot de stichting van een islamistische *Parallelgesellschaft*. Hierdoor ontstaat het gevaar dat inspanningen van de overheid en vanuit de maatschappij ten behoeve van de integratie worden getorpedeerd en dat radicalisering wordt gestimuleerd (Bundesamt für Verfassungsschutz 2008: 8-9). Dat het BfV vooral een gevaar ziet in het socialiseringspotentieel van legalistisch-islamistische organisaties mag blijken uit de stelling waarmee de paragraaf over deze subcategorie wordt afgesloten: ‘Een opvoeding die gestoeld is op de afwijzing van democratische instituties kan niet afdoende worden gelegitimeerd met een beroep op het recht op “cultureel verschil”’ (Bundesamt für Verfassungsschutz 2008: 9).

De onderbouwing voor het plaatsen van IGMG in de legalistisch-islamistische subcategorie geeft het BfV in zijn jaarverslagen. Voor het overgrote deel van de bewijsvoering put de dienst uit de Millî Gazete, de Turkse krant die gelieerd is aan de Saadet Partisi, en die ook een editie heeft met nieuws voor de in Europa (vooral Duitsland) levende Turken. In de Millî Gazete treft men regelmatig argumenten en uitspraken aan die als islamistisch (zoals gedefinieerd door het BfV) kunnen worden geduid. Ook zijn antisemitische invectieven heel gangbaar in de krant. Het bestuur van IGMG distantieert zich al jaren publiekelijk van zulke uitspraken, en stelt dat het geen enkele band heeft met de krant, en dus ook geen invloed op wat erin wordt geschreven. Het BfV stelt dat de belangstelling van de Millî Gazete voor activiteiten van IGMG (vooral blijkend uit de kolommen van de Duitse editie) en voor bijeenkomsten in Turkije waaraan kaderleden van de Europese koepelorganisatie meedoen, een graadmeter is voor de nog steeds wel degelijk stevige band tussen IGMG en de krant en tussen IGMG en de Saadet Partisi.

Uitkomsten

De bewijslast die het BfV in zijn jaarverslagen aandraagt voor het bestaan van activiteiten van organisaties gelieerd aan IGMG die tot doel hebben leden – in het bijzonder de jeugd - een gedachtegoed bij te brengen dat de (Duitse) democratische instituties afwijst, is mager te noemen. Het BfV constateert dit ook wel, en wijt dit aan een volgens hem andere belangrijke karaktertrek van legalistisch-islamistische organisaties, namelijk dat zij twee gezichten hebben. Dit zou inherent zijn aan de strategie van deze organisaties die hun ondemocratische doelstellingen langs democratische weg trachten te realiseren. De notie van de twee gezichten, ofwel de dubbele agenda, heeft als centraal kenmerk dat slechts een van de gezichten of agenda's wordt getoond en het andere zoveel mogelijk verborgen wordt gehouden, en dus maar zelden aan de oppervlakte komt. De dienst lijkt zich niet te realiseren dat een dergelijke argumentatie (de veronderstelling van de tweede, verborgen agenda) eveneens dient te worden onderbouwd, om niet te vervallen in een cirkelredenering.

Voor de integratieve aanspraken van IGMG vallen naar alle waarschijnlijkheid aanzienlijk meer bewijzen aan te voeren dan tegenbewijzen. Het BfV verzamelt de voorbeelden die als aanwijzing van het tegendeel kunnen gelden, en die zijn er natuurlijk ook. De vraag is of deze tegenstrijdigheden (de aanwezigheid van de tegenvoorbeelden, en tegelijkertijd de *beperkte mate* ervan) als indicatie van het verborgen tweede ('ware') gezicht moeten worden aangemerkt, of dat ze een symptoom zijn van iets meer voor de hand liggends: uitingen van pluriformiteit binnen een beweging waarin geloofsgenoten actief zijn die meerdere generaties vertegenwoordigen. Verschillen van opvatting tussen en binnen generaties en geslachten groeien sneller binnen populaties met een migratieachtergrond; dat er aanwijzingen zijn voor pluriformiteit binnen een dergelijke populatie, zelfs als deze van orthodox-religieuze snit is, is niet verbazend.

Daarbij ontwikkelen zich ook verschillen tussen lokale moskeeverenigingen en tussen de regionale federaties. Die verschillen zijn feitelijk aantoonbaar en plaatsen de door eigen leiders op lokaal, regionaal en centraal niveau benadrukte karakterisering van de organisatie als hiërarchisch in een apart licht. Het is klaarblijkelijk geen hiërarchie die volledige uniformiteit tot gevolg heeft. De benadrukking van de hiërarchie binnen Millî Görüş is een uitdrukking van het belang dat wordt gehecht aan de solidariteit en de reciprociteit binnen de beweging. De reciprociteit tussen de bestuurslagen is bovendien een uitwisseling van

ongelijksoortige diensten. Van de bestuurders op de hogere schaalniveaus wordt verwacht dat zij het belang van de organisatie op die niveaus verdedigen en de verwezenlijking van de doelen van de beweging op die niveaus een stap dichterbij brengen. Als voorbeeld kan dienen het organiseren van een tweetal sociale elementen van de islamitische orthopraxie die door de organisatie als geheel en door haar leden essentieel wordt geacht. De *qurban* en de *zekat*, beide verplichtingen tot geven, zijn islamitische instituties die door Millî Görüş serieus worden genomen en jaarlijks plaatsvinden. De oproep tot en inzameling van bijdragen voor de aanschaf voor offerdieren voor het slachtfest van geloofsgenoten in arme landen (*qurban*), en de collecte van de armenbelasting (*zekat*) ter gelegenheid van de afloop van de ramadan worden georganiseerd door de plaatselijke moskeebesturen. Het geld gaat via de regionale koepels naar het hoofdkantoor van waaruit de distributie over tevoren aangegeven doelen plaatsvindt. Ook de *hadj*, de jaarlijkse bedevaart naar Mekka, wordt voor leden van de beweging centraal georganiseerd. Dit soort acties vereist een strakke organisatie en impliceert bovendien dat men vertrouwen heeft in de regionale bestuurders en in het hoofdbestuur. Er zijn geen mogelijkheden ingebouwd om te controleren of alles wel gebeurt zoals afgesproken.

In de praktijk bestaat het handelen conform de organisatiehiërarchie eruit dat de regionale/nationale koepels voldoen aan hun periodieke rapportageplicht aan het hoofdkantoor, dat men de periodieke vergaderingen bijwoont, dat men medewerking geeft aan centraal geplande collecte-acties, dat men verkregen onroerend goed (moskeeën) indien mogelijk onderbrengt bij de daarvoor bestaande rechtspersoon (EMUG of een buiten Duitsland opgericht equivalent) en dat het IGMG-bestuur wordt betrokken en uitgenodigd bij belangrijke gebeurtenissen en ceremonies zoals de opening van een moskee. Zo werd in maart 2008 een nieuwe moskee in Schiedam geopend, en werd het symbolische lint-doorknippen gelijktijdig door de voorzitter van de NIF, de burgemeester van Schiedam, en de voorzitter van IGMG verricht. In het bijzijn van de voorzitter van het hoofdbestuur hield de burgemeester een toespraak met veel mooie woorden voor de organisatie in Schiedam: ‘Het is zeer verheugend te zien dat er voldoende potentieel is om en dergelijk project zelfstandig uit te voeren. Ik verwacht van de Centrummoskee nog vele projecten die zowel voor de moslimgemeenschap als voor de rest van de maatschappij van nut zijn’. Zowel de NIF-voorzitter als de voorzitter van IGMG bedankten vervolgens de burgemeester voor de ondersteuning van de stad. *Business as usual* in de gemeente Schiedam

terwijl men zich op dat moment in Amsterdam opmaakte voor het raadsdebat over de gronddeal en men nog steeds zijn sterke twijfels had over de invloed van de Duitse moederorganisatie op de Amsterdamse moskeeverenigingen.

Initiatieven op een lager schaalniveau staan in de praktijk van de Europese organisatie van Millî Görüş niet onder curatele van de leiding op hogere schaalniveaus. Als men dit al zou willen zou het met de staf op het hoofdkantoor en de bemensing van de regionale koepels logistiek volledig onmogelijk zijn. Daarnaast ontbreekt het de hogere bestuursniveaus aan middelen om uniform handelen af te dwingen. De organisatie wordt volledig van onderen gevoed met de middelen om haar te laten draaien. Verschillende strategieën op lokaal niveau worden zo veel het kan met eenstemmigheid gewettigd door erop te wijzen dat lokale omstandigheden om op maat gesneden oplossingen vragen. Er wordt op gewezen dat iedere voorzitter een mandaat heeft.

De notie van de twee gezichten, ook wel de gespleten tong, de dubbele agenda, of de Januskop geheten, oefent een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit deelnemers aan het publieke debat, en ook publicaties met wetenschappelijke pretenties nemen de veronderstelling kritiekloos als uitgangspunt over⁶⁹. De minister van Binnenlandse Zaken Wolfgang Schäuble, die door deelname van de Islamrat aan de Deutsche Islamkonferenz sinds 2006 in gesprek is met Millî Görüş, is milder gestemd in vergelijking met de oordelen van de onder hem resorterende BfV. Begin mei 2007 laat hij in een interview weten dat volgens hem de betuigingen aan de Duitse grondwet bij veel moslims geen lippendienst meer is. ‘Hierover ben ik zelfs bij Millî Görüş niet alleen pessimistisch’⁷⁰.

Ook onderzoekers die (delen van) Millî Görüş in Duitsland langdurig hebben bestudeerd en substantieel veldwerk hebben gedaan, hebben allen een aanzienlijk genuanceerder oordeel over de beweging dan het BfV (Jonker 2003; Schiffauer 2007; Tezcan 2002; Tietze 2001). Het beeld dat zij geven toont grote overeenkomsten met het beeld dat in dit onderzoek is gevormd van de opvattingen en activiteiten van bestuurders in lokale organisaties en in de twee federaties in Nederland. Zoals in Duitsland zijn er ook in Nederland (vooral plaatselijke) Millî Görüş bestuurders die

⁶⁹ Zie bijvoorbeeld Vidino (2005: 6-8). In de paragraaf over Millî Görüş in dit artikel vormen de algemene uitspraken in de jaarverslagen van van de BfV en de LfV's het harde bewijs voor het extremisme van IGMG, zonder dat naar de onderbouwing daarvan wordt gezocht of verwezen. Citaten van algemene uitspraken worden ingeleid met zinsneden als: ‘A Bundesverfassungsschutz report reveals Milli Görüş’ real aims: [citaat]’ (2005: 7).

⁷⁰ Interview met minister van Binnenlandse Zaken Wolfgang Schäuble op WELT online, 1 mei 2007.

conservatievere opvattingen hebben dan de meeste bestuursleden in de federatie. Die bestuurders vertegenwoordigen het meest conservatieve deel van de achterban⁷¹.

Dit was ook al voor 2006 het geval, en dit is nog niet veranderd. Zoals zegslieden in het oude bestuur van MGNN toentertijd herhaaldelijk beklemtoonden, wijzen tegenwoordig ook de huidige bestuursleden op de traagheid van veranderingen vanwege het feit dat de opvolging van de generaties een proces van de lange termijn is. De verstoktheid van sommige traditionele gedragspatronen en de gerichtheid op Turkije is vooral, zowel in Duitsland als in Nederland, verbonden met de oudere generatie. Het is misplaatst om het volharden in opvattingen en gedrag van deze generatie te benoemen als radicalisering of extremisme. Voor radicalisering van de jeugd binnen Millî Görüş, al of niet onder invloed van die versteende opvattingen binnen de oudere generatie, is geen enkele aanwijzing gevonden.

In dit onderzoek is geen bewijs gevonden voor de aanname dat onder invloed van de moederorganisatie in Duitsland zich in de Noord-Nederlandse federatie van Millî Görüş een omslag in het denken en handelen heeft voorgedaan, of dreigt voor te gaan doen, welke kan leiden tot activiteiten en doelstellingen die niet zijn te verenigen met de principes van onze democratische rechtsstaat. Er zijn ook geen bewijzen gevonden voor de aanname dat de Nederlandse bestuurswisselingen in 2006 het gevolg waren van ingrijpen van IGMG met als doel zijn invloed te doen gelden op de koers van MGNN en het reilen en zeilen van de te bouwen Westermoskee, ‘tot herstel van de harde fundamentalistische lijn’.

De visie van het huidige federatiebestuur van MGNN is dat de invloed van IGMG op de bestuurswisselingen in 2006 in Nederland zich heeft beperkt tot het meedenken aan een oplossing voor het binnen de regionale federatie gerezen conflict. Volgens de bestuursleden van MGNN met wie voor dit onderzoek gesprekken zijn gevoerd, was het hoofdbestuur zich bewust van het belang van het project Westermoskee voor Millî Görüş in Nederland, en voor andere Nederlandse instituties waarmee de organisaties van de beweging samenwerkten. Daarnaast was het hoofdbestuur doordrongen van het besef dat het geen leiding kon geven aan de oplossing van de gerezen problemen en conflicten binnen de MGNN. Wel stond hert

⁷¹ Naar de mening van de wetenschappelijke experts die voor dit onderzoek zijn gesproken zijn deze voor het grootste deel leden van de eerste generatie.

hoofdbestuur op het standpunt dat MGNN en de Amsterdamse organisaties binnen de structuren van de Europese organisatie moesten blijven functioneren. Dit onderzoek heeft geen overtuigend bewijs gevonden dat de visie van de huidige MGNN-bestuurders ontkracht.

Gesprekken met bestuurders van Nederlandse organisaties van Millî Görüş hebben geen aanwijzingen opgeleverd dat de organisaties ongrondwettelijke doelstellingen huldigen of activiteiten ontplooiën die de eerder in dit rapport beschreven rechtsnormen overtreden. De bestuurders stelden desgevraagd dat de beweging niet als doelstelling heeft om een samenleving te vestigen volgens de islamitische wetten, in de plaats van de Nederlandse democratie en de democratieën van andere naties. Ook werkt de organisatie niet aan het propageren van een door de Nederlandse wet gedoogde ruimte waarbinnen voor moslims in de eerste plaats de islamitische wet geldt. Als moslim in Nederland dient men allereerst de Nederlandse wetten te respecteren, werd steeds beklemtoond.

De koers en het beleid van de organisaties met betrekking tot vrouwenemancipatie en de relatie tussen mannen en vrouwen zijn niet veranderd sinds 2006. Tot die tijd kon deze koers in de media en bij beleidsmakers op sympathie rekenen. De publicitaire aandacht die de organisatie tot 2006 trok met haar standpunten ten aanzien van homoseksualiteit is na de bestuurswisseling onder het kader onderwerp van herwaardering geweest. Het gevoelen onder bestuurders, ook de jongeren onder hen, is algemeen dat de toenmalige directeur Haci Karacaer met dit onderwerp teveel de publiciteit zocht, waarbij hij uit het oog verloor dat homoseksualiteit in de Islam nu eenmaal een zonde is. De huidige bestuurders beklemtonen dat voor het gedrag van individuen en organisaties, en dus ook voor mensen betrokken bij Millî Görüş en voor de standpunten en activiteiten van de organisatie zelf, de Nederlandse wet voorrang heeft boven godsdienstige doctrines, mochten deze strijdig zijn met de wet. Discriminatie en buitensluiting van mensen vanwege hun seksuele geaardheid wijzen zij af, ook als deze mensen zich in Turkse of Millî Görüş kringen bevinden. Daarbij laten de meeste bestuurders ook weten organisaties van homoseksuelen te erkennen als organisaties van minderheden die recht hebben om voor hun eigenheid en hun belangen op te komen. Vanwege het religieuze karakter van hun eigen organisatie beschouwen zij deze niet als de meest geëigende om begrip te kweken voor homoseksualiteit en op te komen voor rechten van homoseksuelen. Antisemitisme wordt resoluut afgewezen. MGNN heeft zich in

een persbericht gedistantieerd van de uitspraken die Necmettin Erbakan, grondlegger van de beweging, voorman van de politieke Islam in Turkije en spil van de laatste, maar niet erg succesvolle loot aan de stam, de Saadet Partisi vorig jaar in de aanloop naar de Turkse parlementsverkiezingen deed. Deze uitspraken worden in de kop van het bericht antisemitische uitlatingen genoemd. Het belang van respect tussen religies en interreligieuze dialoog wordt beklemtoond. Tevens wordt benadrukt dat Millî Görüş altijd handelt volgens de Nederlandse wetten. Met betrekking tot het thema geloofsafval wordt benadrukt dat het geloof voor iedere moslim een individuele zaak is, iets tussen de gelovige en God. Twijfelaars zal men met compassie proberen te overreden, maar nooit met dreigementen. Uiteindelijk wordt de beslissing van een geloofsafvallige gerespecteerd, ook als dit iemand uit de eigen kring is.

*Literatuur waarnaar in deze tekst wordt verwezen*⁷²

Avcı, G. (2005) 'Religion, Transnationalism and Turks in Europe' *Turkish Studies* 6 (2), pp. 201–213.

Bolkestein, F. (1997) *Moslim in de polder*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.

BfV - Bundesamt für Verfassungsschutz (2008) *Verfassungsschutz-bericht 2007*. Berlin: Bundesministerium des Innern.

Ewing, P. K. (2003) 'Living Islam in the Diaspora: Between Turkey and Germany' *The South Atlantic Quarterly* 102 (2/3), pp. 405-431.

Jonker, G. (2003) 'Forming Muslim Religion in Germany. Between Shari'a and the Constitution'. In: K.-F. Daiber & G. Jonker (red.) *Local Forms of Religious Organisation as Structural Modernisation. Effects on Religious Community-building and Globalisation*. Marburg: Philipps-University.

Kasaba, R. & S. Bozdogan (2000) 'Turkey at a Crossroad', *Journal of International Affairs* 54, pp. 1-20.

Koekoek, A.K. (2000) *De Grondwet. Een systematisch en artikelsgewijs commentaar*. Kluwer.

Kuru, A.T. (2005) 'Globalization and Diversification of Islamic Movements: Three Turkish Cases', *Political Science Quarterly* 120 (2), pp. 253-274.

LfV - Landesamt für Verfassungsschutz Baden-Württemberg (2004) *Verfassungsschutzbericht Baden-Württemberg 2003*. Stuttgart: Innenministerium Baden-Württemberg.

Landman, N. (1992) *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland*. Amsterdam: VU uitgeverij.

Landau, J.M. (1988) 'Muslim Turkish Attitudes towards Jews, Zionism and Israel' *Die Welt des Islams* 28 (1/4), pp. 291-300.

Lemmen, Th. (2003) *Islamische Organisationen in Deutschland. Kapitel 5: Die islamischen Organisationen im einzelnen* [pdf ed.], ISBN 3-86077-880-3, Bonn : Friedrich Ebert Stiftung. Pdf file of Ch. 5 downloadable from www.bteu.de/, pp. 34-73.

Complete electronic edition: <http://www.fes.de/fulltext/asfo/00803toc.htm>

Lindo, F. (1999) *Heilige wijsheid in Amsterdam. Ayasofia, stadsdeel De Baarsjes en de strijd om het RIVA-terrein*. Amsterdam: Het Spinhuis.

⁷² Verwijzingen naar stukken in dag- en weekbladen en naar berichten op websites zijn opgenomen in voetnoten in de tekst.

- Navaro-Yashin, Y. (2002) *Faces of the State. Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton: Princeton University Press
- Nell, L. (forthcoming) *Transnational migrant politics in the Netherlands. Historical structures and current events*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Önis, Z. (2000) 'Neoliberal Globalization and the Democracy Paradox. The Turkish General Elections of 1999' *Journal of International Affairs* 54, pp. 283-306.
- Rabasa, A. & F. S. Larrabee (2008) *The Rise of Political Islam in Turkey*. Santa Monica: Rand National Defense Institute.
- Schiffauer, W. (1999) 'Islamism in the Diaspora. The Fascination of Political Islam among Second Generation German Turks.' Transnational Communities Programme, paper no. WPTC-99-06.
- Schiffauer, W. (2000) *Die Gottesmänner - Türkische Islamisten in Deutschland*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Schiffauer, W. (2004) 'Die Islamische Gemeinschaft Milli Görüs - ein Lehrstück zum verwickelten Zusammenhang von Migration, Religion und sozialer Integration', In K.J. Bade, M. Bommes & R. Münz (red.) *Migrationsreport 2004. Fakten - Analysen - Perspektiven*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, pp. 67-96.
- Schiffauer, W. (2006) 'Verfassungsschutz und islamische Gemeinden' In U.E. Kemmesies (red.) *Terrorismus und Extremismus - der Zukunft auf der Spur*. Bundeskriminalamt, pp. 237-254.
- Schiffauer, W. (2007) 'Nicht-intendierte Folgen der Sicherheitspolitik nach dem 11. September' In: K. Graulich & D. Simon (red.) *Terrorismus und Rechtsstaatlichkeit. Analysen, Handlungsoptionen, Perspektiven*. pp. 261-275.
- Seidel, E., C. Dantschke & A. Yıldırım (2000) *Politik im Namen Allahs. Der Islamismus - eine Herausforderung für Europa*. HRSG. Ozan Ceyhun, MdEP, www.ceyhun.de/download/politik_im_namen_allahs.pdf.
- Shankland, D. (1999) *Islam and Society in Turkey*. Huntingdon: The Eothen Press.
- Sunier, T. (1996) *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Tezcan, L. (2002) 'Inszenierungen kollektiver Identität, Artikulationen des politischen Islam-beobachtet auf den Massenversammlungen der türkisch-islamistischen Gruppe Milli Görüs', *Soziale Welt* 53: 301-322.
- Tietze, N. (2001) *Islamische Identitäten. Formen muslimischer Religiosität junger Männer in Deutschland und Frankreich*.
- Vidino, L. (2005) 'The Muslim Brotherhood's Conquest of Europe', *Middle East Quarterly*, winter, pp. 25-34.

Yavuz, H. (1997) 'Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey'; *Comparative Politics* 30 (1), pp. 63-82.

Yeşilada, B.A. (2002) 'The Virtue Party' *Turkish Studies* 3 (1), pp. 62-81.